

ROBERT LITWIŃSKI
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ORCID: 0000-0002-5615-4450

POLICJA II RZECZYPOSPOLITEJ – POMIĘDZY NEGACJĄ A GLORYFIKACJĄ. HISTORIOGRAFIA I POSTULATY BADAWCZE. CZ. 3 – LOSY POLICJANTÓW PO 1 WRZEŚNIA 1939 ROKU I PODSUMOWANIE CYKLU¹

**POLICE OF THE SECOND REPUBLIC OF POLAND – BETWEEN
NEGATION AND GLORIFICATION. HISTORIOGRAPHY AND RESEARCH
POSTULATES (THE FATE OF POLICE OFFICERS AFTER SEPTEMBER 1,
1939 AND THE CONCLUSION OF A SERIES OF THREE ARTICLES.)**

Abstract

This article concludes a series of three articles. The first two, published in 2022, were divided into time periods; 1) until 1989, and 2) since the 1990s. The present one discusses the issue of the fate of police officers after September 1, 1939, and includes a summary and research postulates. The timelines used in the series are not accidental, of course, as they had a significant impact on the way historiography devoted to public security organs was conducted in the interwar period.

The literature that deals with pre-war police is relatively rich in terms of quantity. However, it is worth examining it more carefully as several works raise a number of questions and doubts. Next to very good ones there are some that should not have been published. If we take a closer look at the style of narration in particular publications, we will notice that the authors in the vast

¹ Niniejszy tekst zamyka cykl trzech artykułów. Dwa pierwsze teksty podzielone zostały na czasokresy: 1) do 1989 r. i 2) od 1990 r. Obecny omawia problematykę losów policjantów po 1 września 1939 r. oraz zawiera podsumowanie i postulaty badawcze.

majority limit themselves to describing and reporting facts, avoiding factual analysis. Many of the publications deviate from scientific standards, focusing their attention exclusively on creating the preferred image of the public security organisation in a given period of time. Unfortunately, this is noticeable not only before 1989, but also later, when the negative image of the pre-war police was replaced by its excessive glorification or even mythologisation.

Despite the fact that more and more issues are raised and some of them are further developed, we still cannot consider the state of research that I am interested in as being satisfactory. The following issues still need to be highlighted and thoroughly investigated: 1) police biography; 2) issues of formation, socialisation and mentality; 3) the state of morale of the police corps; 4) participation in the Polish-Soviet war; 5) participation in ensuring the internal security of the state; 6) police-society relations, including the creation of the image of the police in culture texts; 7) police participation in the protection of state dignitaries; 8) international police cooperation; 9) the history of the police in the individual provinces; 10) women's police service; 11) the functioning of police associations and cultural and educational activities; 12) war preparations; 13) the fate of police officers after September 1, 1939.

Keywords: Polish historiography, Modern history, State Police, Silesian Voivodeship Police, the Second Republic of Poland, the fates of police personnel

Słowa kluczowe: historiografia polska, historia najnowsza, Policja Państwowa, Policja Województwa Śląskiego, II Rzeczpospolita, losy policjantów

WPROWADZENIE

W porównaniu do zagadnień, które były przedmiotem moich rozważań w części drugiej, w tym przypadku literatura traktująca o losach policjantów po 1 września 1939 roku jest stosunkowo bogata. Warto temu zagadnieniu przyrzeć się jednak dokładniej, ponieważ lektura poszczególnych prac nasuwa szereg uwag i wątpliwości. Otóż zajmując się tą problematyką, należałoby przede wszystkim określić podstawowe zasady, których winniśmy w tym przypadku przestrzegać. Po pierwsze, uwzględnienia wymaga fakt, że mamy do czynienia z członkami dwóch różnych organizacji – Policji Państwowej (PP) i Policji Województwa Śląskiego (PWŚl.). W ten sposób unikniemy kwalifikowania wszystkich funkcjonariuszy jako służących w PP. Po drugie, zdefiniowania wymagają pojęcia „funkcjonariusz policji” i „policjant”. Otóż zadania ściśle związane z zapewnieniem bezpieczeństwa publicznego były realizowane przez oficerów i szeregowych. Jako policjantów potraktować należy również, ale po stosownej weryfikacji, osoby określane w materiałach archiwalnych jako „wywiadowcy”, a więc funkcjonariuszy służby śledczej. To właśnie oni wykonywali zadania *stricte* policyjne i podlegali wszelkim przepisom dotyczącym funkcjonowania policji w II Rzeczypospolitej. Wreszcie jedynie ich dotyczą dane liczbowe znajdujące się w literaturze przedmiotu, określające stan osobowy PP i PWŚl. Z pewnością doprecyzowania wy-

maga termin „agenci policyjni”, gdyż to określenie w potocznym użyciu mogło oznaczać zarówno funkcjonariusza służby śledczej, jak również osobę udzielającą policji informacji, a więc konfidenta czy informatora. Innymi słowy, bezrefleksyjne uznawanie „agentów policji” za policjantów może prowadzić do błędnych wniosków.

W 1936 roku w organizacji policyjnej pojawili się umundurowani kandydaci kontraktowi. Nie byli oni formalnie policjantami, ale znajdowali się na policyjnym etacie i realizowali zadania związane z zapewnieniem bezpieczeństwa publicznego. Odrębną kategorię pracowników stanowili także urzędnicy i niżsi funkcjonariusze do czynności pomocniczych (tzw. służba niższa), a więc gońcy, woźni, szoferzy. W dotychczasowej literaturze przedmiotu widoczny jest ponadto problem z klasyfikowaniem rezerwistów Wojska Polskiego (określanych również jako „rezerwiści policji”) przydzielonych przed wybuchem wojny do wsparcia policji. Istnieje pewne prawdopodobieństwo, którego nie można wykluczyć, że w niektórych przypadkach zostali oni uznani przez władze radzieckie za „policjantów” (szczególnie wówczas, gdy stosowano w odniesieniu do nich określenie „rezerwista policji”), którymi z całą pewnością nie byli. Podsumowując, należy zaznaczyć, że grono funkcjonariuszy policji / policjantów składało się z oficerów i szeregowych (w tym wywiadowców), ale już nie z kandydatów kontraktowych, rezerwistów policji czy pracowników cywilnych.

Po trzecie, dyskusyjny jest wreszcie pojawiający się w niektórych pracach stan faktyczny funkcjonariuszy we wrześniu 1939 roku. Na przykład w swym raporcie komendant główny PP K. Zamorski podaje liczbę 27 000 policjantów i 30 000 rezerwistów. Jest to jednak informacja niedokładna, gdyż na podstawie dostępnych danych wiadomo, że PP 1 września liczyła 29 490 policjantów oraz 1284 kandydatów kontraktowych w oddziałach rezerwy policyjnej (razem 30 774 osób). Po dodaniu rezerwistów daje to liczbę 60 774 osób². Z kolei w szeregach PWŚl. służyło 3038 oficerów i szeregowych oraz 390 kandydatów kontraktowych³. W sumie możemy więc uznać, że mianem „policjanta” objąć można ogółem 32 528 osoby (bez uwzględniania wspomnianych 1674 kandydatów kontraktowych oraz około 30 000 rezerwistów). Pozostaje jeszcze kwestia byłych policjantów, którzy z różnych względów odeszli ze służby przed wybuchem wojny, a następnie dostali się do niewoli radzieckiej.

Oczywiście można przyjąć, że w badaniu losów policjantów termin „policjant” stosowany jest symbolicznie na określenie wszystkich wspomnianych powyżej grup pracujących w policji, ale to nakłada na autorów obowiązek odpowiedniego wyjaśnienia i stosowania właściwej metodologii, a jest to niezwykle rzadka, właściwie niestosowana praktyka w dotychczasowej historiografii.

² Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. A. 43/12, n.p. Raport z czynności K. Zamorskiego na stanowisku Komendanta Głównego PP w czasie od dnia 11 sierpnia do dnia 18 września 1939 r. dla Ministra Spraw Wojskowych w Paryżu, Baile Herculane 9 XI 1939 r.; por. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Komenda Główna Policji Państwowej – dopływy, sygn. 177, k. 19, sygn. 312, k. 1.

³ „Ustawa Skarbowa na rok administracyjny 1939/40 z 28 III 1939 r.”, Dziennik Ustaw Śląskich z 1939, nr 11, poz. 28.

Należy wreszcie podkreślić, że funkcjonujące dotychczas w literaturze przedmiotu dane odnoszące się do strat policji w czasie drugiej wojny światowej są jedynie danymi przybliżonymi. Poza tym przytaczający je autorzy nagminnie nie podają źródeł tych szacunków. Na przykład informują, że w wyniku bezpośrednich działań wojennych śmierć poniosło od 2500 do 3000 funkcjonariuszy. Ginęli przede wszystkim w miejscach pełnienia służby lub w trakcie ewakuacji. Ponad 10 000 funkcjonariuszy znalazło się na obszarze okupacji niemieckiej. Konsekwencją tego był zastosowany wobec nich nakaz służby w *Polnische Polizei*. Na terenach zagarniętych przez Armię Czerwoną znalazło się około 12 000 policjantów, którzy w zdecydowanej większości nie powrócili do kraju. Przyjmuje się, że w samym Tarnopolu w ręce sowieckie dostało się około 1400 funkcjonariuszy śląskiej policji. Około 3000 osób udało się opuścić granice kraju, jednak nawet w ramach tej grupy losy poszczególnych osób były zróżnicowane. W najlepszym położeniu znaleźli się ci, którzy przedostali się na Węgry i do Rumunii. Natomiast około 2000 funkcjonariuszy, którzy zostali internowani na Litwie i Łotwie, w większości po aneksji państw nadbałtyckich, znalazło się w niewoli radzieckiej⁴. Jeżeli te dane liczbowe zsumujemy, to możemy zauważyć, że nie zbliżają się one nawet do stanu faktycznego policjantów z początku września 1939 roku. Dlatego też konieczne są dalsze szczegółowe badania.

Wstępnie odnotować należy, że na temat działalności policji we wrześniu 1939 roku, poza publikacjami wymienionymi w części poświęconej przygotowaniom do wojny, informacje znajdziemy w pracach: Janusza Beckera⁵, Jacka Dworzeckiego⁶, Krzysztofa Halickiego⁷, Grzegorza Dziergasa⁸ oraz moich⁹.

⁴ Adam Hempel, *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990), 30, 91–92; Henryk Piskunowicz, „Policja Państwowa we wrześniu 1939 roku”, *Gazeta Policyjna*, nr specjalny (1991): 12; Andrzej Misiuk, *Policja Państwowa 1919–1939. Powstanie, organizacja, kierunki działania* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1996), 340; Piotr Majer, „Okupacyjne i powojenne losy polskich policjantów”, *Przegląd Policyjny* 1–2 (1999): 103; Jędrzej Tucholski, „Dzieje zbrodni”, *Gazeta Policyjna*, nr specjalny (1991): 6–8; Олег Гайдай, Богдан Хаварівський, Володимир Ханас, *Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр.* (Тернопіль: Держ. архів Тернопіль, 2002), 40–49; Janusz Becker, „Policja Państwowa garnizonu VI miasta stołecznego Warszawy w obronie stolicy w 1939 roku”, *Niepodległość i Pamięć* 16/2 (2009): 103.

⁵ Becker, „Policja Państwowa”, 103–114.

⁶ Jacek Dworzecki, „Policja w Polsce we wrześniu 1939 roku”, *Zeszyt Naukowy* 4 (2010): 75–88.

⁷ Krzysztof Halicki, „Z dziejów bydgoskiej policji – losy komisarza Andrzeja Faferka”, *Przegląd Policyjny* 1 (2008): 131–140; Krzysztof Halicki, „Policjanci z Okręgu XII PP Pomorskiego – ofiary Miednoje”, w *Katyń. Ofiary z Kujaw i Pomorza w 73. Rocznice zbrodni katyńskiej*, red. Władysław Kubiak i Zbigniew Karpus (Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe, 2013), 163–184.

⁸ Grzegorz Dziergas, „Policja Państwowa w kampanii wrześniowej 1939 r.”, w *Polska wobec zagrożenia ze strony Trzeciej Rzeszy*, red. Henryk Ćwięk i Zdzisław Cutter (Częstochowa: Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, 2012), 225–234.

⁹ Robert Litwiński, „Policja Państwowa w Małopolsce Wschodniej. Organizacja i wpływ na jej losy działań wojennych w 1939 roku”, w *Україна-Польща: уроки Другої світової війни* (Тернопіль: [brak wydawcy], 2003), 43–57; Robert Litwiński, „Skutki działań wojennych

Pewne interesujące mnie wiadomości dotyczące aktywności policji we wrześniu odnajdujemy również w uwagach gen. bryg. Maksymiliana Milana-Kamskiego¹⁰. Niestety liczba tych publikacji jest zdecydowanie za mała.

POLICJANCI POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ

Wydaje się oczywiste, że przynajmniej do lat dziewięćdziesiątych XX wieku poruszano przede wszystkim problem funkcjonariuszy służących w *Polnische Polizei im Generalgouvernement*. Za prekursora tych badań uznać należy Marka Gettera¹¹. Następnie ten temat, choć w zróżnicowanym aspekcie, podejmowali: Jan Popławski¹², Marek Mączyński¹³, Piotr Majer¹⁴, Jacek A. Młynarczyk¹⁵, Sebastian Piątkowski¹⁶, Marcin Jurgilewicz wraz z Andrzejem Misiu-

w 1939 r. dla policji w Małopolsce Wschodniej”, *Dzieje Najnowsze* 2 (2007): 77–95; Robert Litwiński, „Policja Województwa Śląskiego we wrześniu 1939 r. w świetle raportu inspektora Józefa Żółtaszka”, *Res Historica* 31 (2011): 267–279; Robert Litwiński, *Kordian Józef Zamorski „granatowy” generał* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018), 223–241.

- ¹⁰ Ryszard Dalecki, „Uwagi i sprostowania gen. bryg. Maksymiliana Milana-Kamskiego do «Dziennika» gen. bryg. Władysława Langnera”, *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 2 (2015): 154–162.
- ¹¹ Marek Getter, „Policja granatowa w Warszawie 1939–1944”, w *Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944*, z. 2, red. Krzysztof Dunin-Wąsowicz, Halina Winnicka, Janina Kazimierska (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972), 213–237; Marek Getter, „Policja Polska w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945”, *Przegląd Policyjny* 1/2 (1999): 74–91; Marek Getter, „Przymusiński Franciszek August (Augustyn)”, *Polski Słownik Biograficzny* XXIX (1986): 214–216.
- ¹² Jan Popławski, „Szkolenie policji polskiej Generalnego Gubernatorstwa w okresie okupacji niemieckiej w Polsce”, *Przegląd Kryminalistyki* 162 (1983): 714–721.
- ¹³ Marek Mączyński, „Polskie formacje policyjne w stolicy Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945”, *Rocznik Krakowski* LIX (1993): 153–159.
- ¹⁴ Piotr Majer, „Okupacyjne i powojenne losy polskich policjantów”, *Przegląd Policyjny* 1–2 (1999): 102–120; Piotr Majer, „Policja Polska w Generalnym Gubernatorstwie. Kolaboracja z obowiązku i tego konsekwencje”, w *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. Lidia Michalska-Bracha i Maria Korybut-Marciniak (Warszawa: DiG, 2013), 301–313; Piotr Majer, „Aparat policyjny Polskiego Państwa Podziemnego – uwagi uzupełniające”, w *225 lat policji w Polsce. Geneza i ewolucja policji*, red. Piotr Majer i Martyna Seroka (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2017), 245–261.
- ¹⁵ Jacek A. Młynarczyk, „Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 14 (2009): 103–132.
- ¹⁶ Sebastian Piątkowski, „Policja Polska tzw. granatowa w Radomiu i powiecie radomskim (1939–1945)”, *Między Wisłą a Pilicą* 2 (2001): 107–128; Sebastian Piątkowski, „Między obowiązkiem a kolaboracją. Policja «granatowa» w dystrykcie radomskim w latach 1939–1945”, w *Z dziejów policji polskiej w latach 1919–1945*, red. Edyta Majcher-Ociesa (Kielce: Kielcekie Towarzystwo Naukowe, 2010), 163–186; Sebastian Piątkowski, „Dwie narracje. Tematyka policji granatowej na łamach niemieckiej prasy polskojęzycznej i polskiej prasy konspiracyjnej Generalnego Gubernatorstwa”, w *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański i Edyta Majcher-Ociesa (Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 237–262.

kiem¹⁷, Marek Jedynak¹⁸, Waldemar Grabowski¹⁹, Piotr Szopa²⁰, Maciej Korcuć²¹, Marcin Przegiętka²², Dariusz Palacz²³, Tomasz Pączek²⁴ czy ostatnio Michał Chlipała²⁵. Z pewnością na uwagę zasługują prace Tomasza Domańskiego, który zdaje się koncentrować na tym zagadnieniu w swej aktywności naukowej²⁶. Kwestie te znalazły się również w kręgu moich zainteresowań²⁷.

-
- ¹⁷ Marcin Jurgilewicz, Andrzej Misiuk, „Policja Państwowa w okresie II Rzeczypospolitej a Policja Polska w okresie II wojny światowej”, *Studia Politologiczne* 51 (2019): 105–117.
- ¹⁸ Marek Jedynak, „Tadeusz Ignacy Rylski «Ostoja», «Tytus» (1904–1983) – funkcjonariusz Policji Państwowej, żołnierz Armii Krajowej, fotograf i działacz społeczny”, w *100-lecie policji miasta Kielce*, red. Dariusz Palacz, Krzysztof Wątopek i Piotr Zalewski (Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 2019), 199–214.
- ¹⁹ Waldemar Grabowski, „Polska policja w czasie II wojny światowej. Wybrane problemy”, w *Policja Państwowa w Drugiej Rzeczypospolitej. Wybrane aspekty organizacji i funkcjonowania*, red. Adrian Tyszkiewicz (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015), 167–191.
- ²⁰ Piotr Szopa, „Funkcjonariusze Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa w wschodnich powiatów Dystryktu Kraków w służbie Polskiego Państwa Podziemnego. Wybrane przykłady”, w *W służbie państwu i społeczeństwu. Z dziejów formacji policyjnych na Podkarpaciu (1919–2019)*, red. Mariusz Skiba i Piotr Szopa (Rzeszów–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 85–103.
- ²¹ Maciej Korcuć, „Niemiecka Polnische Polizei. Historyczny i państwowo-prawny kontekst funkcjonowania granatowej policji w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945”, w *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański i Edyta Majcher-Ociesa (Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 14–85.
- ²² Marcin Przegiętka, „Podpułkownik żandarmerii Hans Köllner, jeden z organizatorów Policji Polskiej, tzw. granatowej, w Generalnym Gubernatorstwie”, w *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański i Edyta Majcher-Ociesa (Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 86–104.
- ²³ Dariusz Palacz, „Policja Polska granatowa w Opocznie. Zakres oraz sposoby realizacji zadań”, w *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański i Edyta Majcher-Ociesa (Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 170–207.
- ²⁴ Tomasz Pączek, „Polnische Kriminalpolizei (Polska Policja Kryminalna) w dystrykcie lubelskim. Zarys historii”, w *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański i Edyta Majcher-Ociesa (Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 208–236.
- ²⁵ Michał Chlipała, „Konspiratorzy w Policji Polskiej i Polskiej Policji Kryminalnej w Krakowie w latach 1939–1945”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 147, 3 (2020): 597–618.
- ²⁶ Tomasz Domański, „Polnische Polizei w Kielcach. Zarys problematyki badawczej”, w *100-lecie policji miasta Kielce*, red. Dariusz Palacz, Krzysztof Wątopek, Piotr Zalewski (Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 2019), 131–156; Tomasz Domański, „Proces z dekretu sierpniowego policjantów granatowych z Wodzisławia oskarżonych o popełnienie zbrodni na Żydach”, *Polish-Jewish Studies* 1 (2020): 77–105; Tomasz Domański, „Policja granatowa w Kielcach i powiecie kieleckim w latach 1939–1945”, w *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański i Edyta Majcher-Ociesa (Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 120–169.
- ²⁷ Robert Litwiński, „Policja granatowa w okupacyjnej Warszawie w obronie bezpieczeństwa i porządku publicznego. Od podległości wobec okupanta do współpracy z Polskim Państwem Podziemnym”, w *Porządek publiczny i bezpieczeństwo w okupacyjnej Warszawie*, red. Robert Spalek (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2018), 89–121.

Najpełniejszym jednak i podstawowym, jak dotychczas, opracowaniem dotyczącym służby przedwojennych funkcjonariuszy w szeregach *Polnische Polizei* jest nadal praca Adama Hempela, w której Autor przybliżył genezę i proces formowania służby policyjnej pod okupacją niemiecką, omówił jej organizację, rolę w realizacji niemieckiej polityki okupacyjnej, współpracę z ruchem oporu oraz relacje ze społeczeństwem²⁸. Sądzę jednak, że wskazane jest już nowe spojrzenie na działalność tej formacji w czasie wojny z wykorzystaniem zdecydowanie szerszego zasobu źródłowego.

Uzupełniając tę część rozważań, zwrócić należy uwagę także na wspomnienia przedwojennych policjantów, a następnie członków *Polnische Polizei* Tadeusza Krasnodębskiego²⁹ czy Leona B. Zwolińskiego³⁰.

W kręgu tematyki organizacji policyjnych funkcjonujących pod niemiecką kontrolą można umieścić również pracę Aldony Podolskiej, która skoncentrowała się na organizacji i funkcjonowaniu *Jüdischer Ordnungsdienst* w getcie warszawskim, kierowanej przez przedwojennego podinsp. PP Józefa Szeryńskiego³¹. Tym śladem podążyła w swych badaniach Katarzyna Person³² oraz inni autorzy budujący narrację wokół niezmiernie istotnych relacji polsko-żydowskich w czasie wojny, w tym między innymi: Aharon Weiss³³, Andrea Löw³⁴, Alicja Jarkowska-Natkaniec³⁵, Sylwia Szymańska-Smolkin³⁶, Ewa

²⁸ Hempel, *Pogrobowcy kłęski*; Adam Hempel, *Policja granatowa w okupacyjnym systemie administracyjnym Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945* (Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1987).

²⁹ Tadeusz Krasnodębski, „O służbie w szeregach Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa – ze wspomnień byłego policjanta PP”, oprac. Piotr Majer, *Przegląd Policyjny* 2 (1997): 107–116; por. Tadeusz S. Krasnodębski, *Policjant konspiratorem. Szesnaście lat na muszce Gestapo i bezpieki* (Międzyzdroje–Kraków: Przedsięwzięcie Galicja, Wydawnictwo Arkadiusz Wingert, 2008).

³⁰ Leon B. Zwoliński, *Pamiętnik spod strzechy* ([s.l.]: [s.n.], 2005).

³¹ Aldona Podolska, *Służba Porządkowa w getcie warszawskim w latach 1940–1943* (Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Historia pro Futuro, 1996).

³² Katarzyna Person, *Policjanci. Wizerunek żydowskiej Służby Porządkowej w getcie warszawskim* (Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, 2018).

³³ Aharon Weiss, „The Relations between the Judenrat and the Jewish Police”, w *Patterns of Jewish leadership in Nazi Europe, 1933–1945: Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 4–7, 1977* (Jerusalem: Yad Vashem, 1979), 201–218.

³⁴ Andrea Löw, „Ordnungsdienst im Ghetto Litzmanstadt”, w *Fenomen getta łódzkiego 1940–1944*, red. Paweł Samuś i Wiesław Puś (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2006), 155–167.

³⁵ Alicja Jarkowska-Natkaniec, „Jüdischer Ordnungsdienst in occupied Cracow during the years 1940–1945”, *Scripta Judaica Cracoviensia* 11 (2013): 147–160.

³⁶ Sylwia Szymańska-Smolkin, „Rola policji granatowej jako pośrednika w utrzymywaniu łączności między gettem a stroną aryjską”, w *Narody i polityka. Studia oferowane profesorowi Jerzemu Tomaszewskiemu*, red. August Grabski, Artur Markowski (Warszawa: Instytut Historii Uniwersytetu Warszawskiego, 2010), 215–226; Sylwia Szymańska-Smolkin, „Fateful Decisions: The Polish Policemen and the Jewish Population of Occupied Poland, 1939–1945”, (praca doktorska, University of Toronto, 2017), a thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Department of History University of Toronto.

Wiatr³⁷, Jan Grabowski³⁸, Dariusz Libionka³⁹, a także wspólnie Jan Grabowski z Dariuszem Libionką⁴⁰ oraz z Barbarą Engelking⁴¹. W tym kontekście ważne są wspomnienia Stanisława Gombińskiego z czasów jego służby w *Jüdischer Ordnungsdienst*⁴².

Wypada wreszcie odnieść się do pracy Jana Grabowskiego, w której Autor podejmuje niezwykle istotny i dotychczas niestety słabo spenetrowany problem udziału w zagładzie Żydów przedwojennych policjantów służących w *Polnische Polizei* i *Polnische Kriminalpolizei*. Jest to bez wątpienia niezmiernie ważna publikacja, ale jej wartość moim zdaniem obniżają błędy merytoryczne, które pokazują, że Autor nie do końca przyswoił sobie problematykę historii organizacji policyjnych⁴³. Nie ulega wątpliwości, że zagadnienie będące przedmiotem jego rozważań zostało zaniedbane przez historyków i wymaga dogłębnych badań. Tak jak nadal tego wymaga służba policjantów w niemieckim systemie okupacyjnym. Musimy jednak zdawać sobie sprawę, że jak zaznaczył Jerzy Kochanowski:

Jednoznaczna ocena tej formacji jest niemożliwa, bo w każdej zbiorowości są przypadki zachowań pozytywnych, jak i rażąco negatywnych, a także, milczący tłum osób biernych. Znamy przypadki policjantów pomagającym Polakom i Żydom, osoby niezwykle zaangażowane w działania konspiracyjne. Znamy również haniebne przypadki zdrady i zbrodniczej nadgorliwości poszczególnych funkcjonariuszy⁴⁴.

Z okupacją niemiecką są związane również prace poświęcone formacji powstałej pod patronatem władz RP na Uchodźstwie, a więc Państwowemu Korpusowi Bezpieczeństwa, w szeregach którego odnajdujemy przedwojennych

³⁷ Ewa Wiatr, „«Zdawanie Żydów» – udział policjantów granatowych w wysiedlaniu Żydów na przykładzie powiatu radomszczańskiego”, *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 10 (2014): 495–510.

³⁸ Jan Grabowski, *The Polish Police Collaboration in the Holocaust*, 2016, https://www.ushmm.org/m/pdfs/20170502-Grabowski_OP.pdf (dostęp: 10.01.2021); Jan Grabowski, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu* (Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011), 105–119; Jan Grabowski, „Tropiąc Emanuela Ringelbluma. Udział polskiej Kriminalpolizei w «ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej»”, *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 10 (2014): 28–56.

³⁹ Dariusz Libionka, „Zapisy dotyczące Żydów w warszawskich kronikach policyjnych z lat 1942–1944”, *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 10 (2014): 558–591.

⁴⁰ Jan Grabowski i Dariusz Libionka, „Meldunki Obwodu «Praga» Policji Polskiej o zatrzymaniach Żydów w Warszawie w okresie maj–lipiec 1943 r.”, *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 10 (2014): 592–621.

⁴¹ *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. I–II, red. Barbara Engelking i Jan Grabowski (Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018) (m.in. t. I – s. 25–26, 256–258, 500–517; t. II – s. 43–44, 145–165).

⁴² Stanisław Gombiński, *Wspomnienia policjanta z warszawskiego getta*, red. Marta Janczewska (Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2010).

⁴³ Jan Grabowski, *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów* (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2020).

⁴⁴ Maciej Replewicz, „Prof. J. Kochanowski: Jednoznaczna ocena tzw. granatowej policji jest niemożliwa”, *dzieje.pl*, 18.12.2014, <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-j-kochanowski-jednoznaczna-ocena-tzw-granatowej-policji-jest-niemozliwa> (dostęp: 14.03.2021).

policjantów. W tym przypadku wymienić należy przede wszystkim niezwykle ważne ustalenia Janusza Gmitruka⁴⁵ i Janusza Marszałca⁴⁶, które jednakże nie wyczerpują tegoż tematu.

POLICJANCI POD OKUPACJĄ RADZIECKĄ

Przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku miał istotny wpływ na rozwój polskiej historiografii, w tym tej dotyczącej przedwojennej policji. Najwyraźniejszym tego przejawem jest problematyka losów policjantów, którzy znaleźli się na terenach zagarniętych przez ZSRR. Podjęcie aktywności w tym zakresie stało się możliwe dzięki zniesieniu nakazów ideologicznych i cenzury, zmianie mentalności (w tym również samych autorów) oraz uzyskaniu dostępu do materiałów archiwalnych dotychczas niedostępnych dla historyków. Istotnych danych (jeżeli chodzi o punkt wyjścia) dostarczały prace przygotowane przez Adama Moszczyńskiego⁴⁷ i Jędrzeja Tucholskiego⁴⁸ oraz publikowane listy ostaszkowskie⁴⁹.

Za prekursorów tych badań należy z pewnością uznać historyków związanych z Wyższą Szkołą Policji w Szczytnie. We wspólnej publikacji Andrzej Peplowski i Andrzej Misiuk zaprezentowali przygotowania PP do wojny oraz jej działalność we wrześniu 1939 roku. Wprowadzone przez nich dane o wysokości strat policji funkcjonują w literaturze przedmiotu do dnia dzisiejszego⁵⁰. Kolejne wartościowe prace były przygotowywane przez Andrzeja Misiuka i Piotra Majera⁵¹, co możemy uznać za kontynuowanie cennej inicjatywy dokumentowania losów policjantów w postaci wspomnianych w części 2 cyklu epitafiów ostaszkowskich.

⁴⁵ Janusz Gmitruk, „Policja Polskiego Państwa Podziemnego”, *Przegląd Policyjny* 1/2 (1999): 74–91.

⁴⁶ Janusz Marszałec, *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1999).

⁴⁷ Adam Moszczyński, *Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk zaginieli w Rosji Sowieckiej* (Warszawa: Agencja Omnipress – Spółdzielnia Pracy Dziennikarzy, 1989). Praca przygotowana przez Moszczyńskiego ukazała się po raz pierwszy w Londynie w 1949 r.

⁴⁸ Jędrzej Tucholski, *Mord w Katyniu. Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk. Lista ofiar* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1991); Tucholski, „Transporty śmierci z Ostaszkowa do Kalinina”, *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1–2 (1994): 290–295.

⁴⁹ *Wojskowy Przegląd Historyczny* 2–4 (1991); *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1 (1992).

⁵⁰ Andrzej Peplowski, Andrzej Misiuk, „Policja Państwowa we wrześniu 1939 r.”, w *Zbrodnie katyńska. Droga do prawdy*, red. Marek Tarczyński (Warszawa: Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej, 1992), 38–50.

⁵¹ *Lista Ostaszkowska. Studia i materiały*, red. Andrzej Misiuk (Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 1993); *Losy policjantów polskich po 1 września 1939. Studia i materiały*, red. Piotr Majer i Andrzej Misiuk (Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 1996); *Ostaszków, Twer, Miednoje. Zbrodnie przypominana*, red. Piotr Majer i Andrzej Misiuk (Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2000).

Historycznym momentem było udostępnienie materiałów archiwalnych przechowywanych na terenie byłego ZSRR, między innymi w Narodowym Archiwum Republiki Białorusi, Państwowym Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy i Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej – stanowiących podstawę zespołowych publikacji przygotowywanych przez: Bernadettę Gronęk, Galinę Knatko i Małgorzatę Kupiecką⁵²; Bernadettę Gronęk wraz z Grzegorzem Jakubowskim⁵³; Wojciecha Materskiego, Bolesława Woszczyńskiego i innych⁵⁴. Dostęp do tego rodzaju źródeł miał wręcz kapitalne znaczenie. Umożliwił przede wszystkim weryfikowanie liczby osób represjonowanych przez władze radzieckie. Na uwagę zasługuje również publikacja listy ukraińskiej⁵⁵ oraz wykazów jeńców obozu ostaszkowskiego wraz z danymi dotyczącymi ich rodzin⁵⁶. Ogromne zasługi dla interesującej mnie problematyki ma Ośrodek Karta zajmujący się gromadzeniem relacji oraz opracowywaniem indeksu represjonowanych, w którym odnajdujemy nazwiska funkcjonariuszy PP i PWSł.⁵⁷

W konsekwencji zmian politycznych problem losów policjantów pod radziecką okupacją znalazł się w kręgu zainteresowań kolejnych autorów, takich jak: Ryszard Wojtkowski⁵⁸, Piotr Zawilski⁵⁹, Teofil Mikulski⁶⁰, Tadeusz Pieńkow-

⁵² *Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941*, t. 1, *Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939*, red. Bernadetta Gronęk, Galina Knatko i Małgorzata Kupiecka (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1998).

⁵³ *Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941*, t. 2, *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, red. Bernadetta Gronęk i Grzegorz Jakubowski (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001).

⁵⁴ *Katyni. Dokumenty zbrodni*, t. 1, *Jeńcy niewypowiedzianej wojny. Sierpień 1939–marzec 1940*, red. Wojciech Materski et al. (Warszawa: Wydawnictwo Trio, 1995); *Katyni. Dokumenty zbrodni*, t. 2, *Zagłada. Marzec–czerwiec 1940*, red. Wojciech Materski et al. (Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Wydawnictwo Trio, 1998); *Katyni. Dokumenty zbrodni*, t. 3, *Losy ocalałych. Lipiec 1940–marzec 1943*, red. Wojciech Materski et al. (Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Wydawnictwo Trio, 2001).

⁵⁵ *Ukraiński ślad Katynia*, oprac. Zuzanna Gajowniczek (Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, 1995).

⁵⁶ *Naznaczeni piętnem Ostaszkowa. Wykazy jeńców obozu ostaszkowskiego i ich rodzin*, oprac. Zuzanna Gajowniczek i Bernadetta Gronęk (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2000).

⁵⁷ Zob. m.in.: *Rozstrzelani w Katyniu. Alfabetyczny spis 4410 jeńców polskich z Kozielska rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940, według źródeł sowieckich, polskich i niemieckich*, red. Maria Skrzyńska-Pławińska (Warszawa: Ośrodek Karta, 1995); *Rozstrzelani w Twerze. Alfabetyczny spis 6314 jeńców polskich z Ostaszkowa rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940 i pogrzebanych w Miednoje, według źródeł sowieckich i polskich*, red. Maria Skrzyńska-Pławińska (Warszawa: Ośrodek Karta, 1997); *Jeńcy w Griazowcu i Suzdalu. Alfabetyczny wykaz 3640 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości – przetrzymywanych w sowieckich obozach w Griazowcu i Suzdalu*, red. Ewa Rybarska (Warszawa: Ośrodek Karta, 1998).

⁵⁸ Ryszard Wojtkowski, „Listy proskrypcyjne funkcjonariuszy Policji Państwowej sporządzone przez NKWD”, *Zeszyty Katyńskie* 6 (1996): 201–299.

⁵⁹ Piotr Zawilski, „Straty osobowe Policji Państwowej województwa łódzkiego poniesione podczas II wojny światowej na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej i na obszarze ZSRR”, *Rocznik Łódzki* 42 (1995): 209–238.

⁶⁰ Teofil Mikulski, *Biogramy jeńców. Kozielsk, Starobielsk, Ostaszków, Ukraina, Zaginieni* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999).

ski⁶¹, Marek Gajewski⁶², Sebastian Pilariski⁶³, Wojciech Jałowksi⁶⁴, Marek Jończyk⁶⁵, Leszek Kania⁶⁶ oraz piszącego te słowa⁶⁷. W zdecydowanej większości ich publikacje bazowały na niewykorzystywanym wcześniej materiale źródłowym. W kontekście badania ofiar sowieckiego reżimu na wyróżnienie zasługują dwa wydania pracy poświęconej policjantom województwa łódzkiego⁶⁸.

Odnotować należy również inne publikacje przygotowane przez: Zenona Smolarka i Andrzeja Borowskiego⁶⁹, Marylę Fałdowską⁷⁰, a także Jacka Paw-

⁶¹ Tadeusz Pięnkowski, „Działania NKWD w Związku Sowieckim po czerwcu 1940 r. wobec polskich żołnierzy internowanych po 17 września 1939 r.”, *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* XXXIX (2004): 263–281.

⁶² „Wspomnienia białostockiego policjanta z pobytu w więzieniach i łagrach sowieckich 1939–1941”, oprac. Marek Gajewski, *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska* 18 (2005): 155–179.

⁶³ Sebastian Pilariski, „Ocalony z «nieludzkiej ziemi» – losy inspektora Policji Państwowej Józefa Torwińskiego”, *Dzieje Najnowsze* 2 (2015): 45–56. Przyznam, że ten tekst jest bardzo interesujący.

⁶⁴ Wojciech Jałowksi, „Wierny do końca Polsce. Dzieje jeńców polskich z Ostaszkowa pomordowanych przez NKWD w Twerze wiosną 1940 roku na przykładzie losów Stanisława Jałowskiego, funkcjonariusza Policji Państwowej w Radomiu”, w *Na straży ładu i bezpieczeństwa. Formacje policyjno-milicyjne na ziemiach polskich od średniowiecza po czasy współczesne*, red. Adam Duszyk i Krzysztof Łatawiec (Radom: Radomskie Towarzystwo Naukowe, 2009), 231–240.

⁶⁵ Marek Jończyk, „«Mój adres gorod Ostaszków...». Korespondencja katyńska kieleckich policjantów”, w *100-lecie policji miasta Kielce*, red. Dariusz Palacz, Krzysztof Wątorok i Piotr Zalewski (Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 2019), 157–197.

⁶⁶ Leszek Kania, „Kolejny świadek wrześnieowego dramatu na Kresach. Odnaleziony memuar przodownika Sobieralskiego ze Sniatyna”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach*, Seria: *Administracja i Zarządzanie* 112 (2017): 117–139.

⁶⁷ Robert Litwiński, „Policyjne losy w czasie II wojny światowej. Starszy posterunkowy Policji Państwowej Paweł Nowak”, *Annales UMCS LX* (2005): 265–278; Robert Litwiński, „Losy rodzin polskich policjantów pod radziecką okupacją (1939–1941)”, w *Historia i Bibliologia*, red. Janusz Faryś i Marek Szczerbiński (Gorzów Wielkopolski: Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, 2005), 23–35; Robert Litwiński, „Funkcjonariusze Policji Państwowej pod radziecką okupacją na północno-wschodnich terenach II Rzeczypospolitej”, w *Polacy – Żydzi – Białorusini – Litwini na północno-wschodnich ziemiach Polski a władza radziecka (1939–1944). W kręgu mitów i stereotypów*, red. Michał Gnatowski i Daniel Boćkowski (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005), 159–175.

⁶⁸ *Funkcjonariusze Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Łodzi. Ofiary zbrodni katyńskiej*, oprac. Piotr Zawilski, Tomasz Walkiewicz, Tomasz Szczepański i Jarosław Olbrychowski (Łódź: Fundacja Memoria Condita, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2015); *Funkcjonariusze Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Łodzi. Ofiary zbrodni katyńskiej*, red. Piotr Zawilski i Tomasz Walkiewicz, współpraca Jarosław Olbrychowski i Tomasz Szczepański (Łódź: Archiwum Państwowe w Łodzi, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2020).

⁶⁹ *Martyrologia policjantów województwa poznańskiego II RP*, red. Zenon Smolarek i Andrzej Borowski (Szczytno: Wyższa Szkoła w Policji, 2010).

⁷⁰ Maryla Fałdowska, „Policjanci z Ostaszkowa – żołnierzami Legionów Polskich”, *Przegląd Policyjny* 2 (2015): 53–76; Maryla Fałdowska, „Postawy i zachowania policjantów w niewoli radzieckiej (Kozielsk „2” lipiec 1940 – czerwiec 1941)”, *Przegląd Policyjny* 3 (2014): 97–117; Maryla Fałdowska, „«Ujawnić i izolować» – losy policjantów obozów juchnowskiego i kozielskiego (lipiec 1940 – czerwiec 1941)”, *Studia Politolologiczne* 51 (2019): 87–104.

łowskiego i Pawła Zawadę⁷¹. Problemem jednak jest fakt, że niektóre z tych opracowań nie trafiają nie tylko do szerszej dystrybucji, ale również do bibliotek, co niezwykle utrudnia do nich dostęp.

Na szczególną uwagę zasługują wartościowe wspomnienia nadkom. Jana Bobera przygotowane do druku przez Krzysztofa Halickiego. Zostały one poprzedzone interesującym wstępem omawiającym udział funkcjonariuszy w wojnie obronnej, internowanie na Węgrzech i w Rumunii, zagładę na Wschodzie i losy ocalałych oraz odnajdywanie się w powojennych realiach. Autor opracowania słusznie przy tym zaznaczył, że funkcjonowanie policji i administracji państwowej po 1 września 1939 roku wymaga dalszych pogłębionych badań, prowadzonych przede wszystkim na zachowanych materiałach archiwalnych oraz wspomnieniach⁷².

Wiele cennych informacji, pochodzących przeważnie z domowych archiwów, dostarczyły wydawnictwa inicjowane przez Stowarzyszenie Rodzina Katyńska. Znaczna część ośrodków wojewódzkich opracowywała symboliczne listy katyńskie, choć niekiedy można mieć uwagi zarówno do przyjętych zasad metodologicznych, czasami nawet ich braku, jak i poziomu naukowego. Niemniej jednak w tej grupie wyróżnić można chociażby publikacje przygotowane przez: Ryszarda Wołągiewicza⁷³, Stanisława M. Jankowskiego⁷⁴, Włodzimierza Jastrzębskiego wraz z Danutą Rumfeld i Krzysztofem Sidorkiewiczem⁷⁵, Wandę Perczak⁷⁶, Ewę Gruner-Żarnoch wspólnie z Marią D. Wołągiewicz⁷⁷, Adama Winiarza⁷⁸ czy Marię Herman⁷⁹.

Pewnego rodzaju bilansem problematyki losów polskich policjantów mogły się stać wydawnictwa przygotowane przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, obejmujące listy pochowanych w Charkowie⁸⁰, Katyniu⁸¹ i Mied-

⁷¹ Jacek Pawłowski i Paweł Zawada, *Martyrologia policjantów Policji Państwowej województwa pomorskiego* (Toruń: Machina Druku, 2020).

⁷² Krzysztof Halicki, „Wprowadzenie”, w Jan Bober, *Za drutami obozów sowieckich. Wspomnienia*, oprac. Krzysztof Halicki (Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2016), 7.

⁷³ Ryszard Wołągiewicz, *Katyń w albumach rodzinnych* (Szczecin: Stowarzyszenie Katyń w Szczecinie, 1991); Ryszard Wołągiewicz, *Katyń w albumach rodzinnych. Suplement* (Szczecin: Stowarzyszenie Katyń w Szczecinie, 1993).

⁷⁴ *Mój Ojciec*, oprac. Stanisław M. Jankowski (Kraków: Wydawnictwo Zakonu Pijarów, 1994).

⁷⁵ Włodzimierz Jastrzębski, Danuta Rumfeld, Krzysztof Sidorkiewicz, *Katyń 1940* (Bydgoszcz: Rodzina Katyńska w Bydgoszczy, 1995); Włodzimierz Jastrzębski, Danuta Rumfeld, Krzysztof Sidorkiewicz, *Katyń 1940. Aneks* (Bydgoszcz: Rodzina Katyńska w Bydgoszczy, 1997).

⁷⁶ *Nasi najbliżsi. Katyń, Charków, Twier*, oprac. Wanda Perczak (Toruń: Rodzina Katyńska w Toruniu, 1995).

⁷⁷ *Słowa tęsknoty: Zachowane listy jeńców Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska*, oprac. Ewa Gruner-Żarnoch, Maria D. Wołągiewicz (Szczecin: Stowarzyszenie Katyń, 1996).

⁷⁸ *Lubelska lista katyńska*, oprac. Adam Winiarz (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997).

⁷⁹ *Ocaleni z niepamięci. Losy polskich jeńców wojennych obozów NKWD w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku*, oprac. Maria Herman et al. (Gdańsk: Wydawnictwo Marpress, 2001).

⁸⁰ *Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. Jerzy Ciesielski et al. (Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2003).

⁸¹ *Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. Jan Kiński et al. (Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2000).

noje⁸², przy czym dla historii policji największe znaczenie ma ta ostatnia. Koncepcję opracowań oceniam jako bardzo dobrą. Niestety, przynajmniej księga cmentarna Miednoje jest negatywnym przykładem braku szerszej współpracy ze środowiskiem naukowym. W publikacji występują luki, które można było uzupełnić dzięki przeprowadzeniu rzetelnej kwerendy archiwalnej. Zdziwienie budzi niezamieszczanie (przynajmniej w pewnych przypadkach) fotografii policjantów. Trudno się zgodzić również z niektórymi stwierdzeniami redaktorów zawartymi we wstępie. O ile rzeczywiście materiał dotyczący PP jest bardzo rozproszony, o tyle nie brakuje akt personalnych jej funkcjonariuszy (przynajmniej szeregowych) znajdujących się w archiwach krajowych i zagranicznych. W pracy znajdujemy również informację o prowadzeniu kwerendy w archiwach na terenie Rosji, Białorusi, Litwy i Ukrainy. Niestety nie uszczegółowiono jej. Trudno więc ocenić, jaki miała ona zasięg i, co ważniejsze, czy objęto nią archiwa poszczególnych ministerstw nadzorujących organizację bezpieczeństwa w tych krajach.

Zdecydowanie korzystniej prezentuje się trzynomowa praca przygotowana pod redakcją Aleksandra Gurjanowa, zawierająca ponad 6000 not biograficznych polskich jeńców obozu w Ostaszkowie, zmarłych w niewoli lub rozstrzelanych na mocy decyzji władz ZSRR z 5 marca 1940 roku. Powstała ona w wyniku wieloletniej współpracy rosyjskich i polskich historyków (m.in. z Instytutu Pamięi Narodowej, Muzeum Katyńskiego oraz Biura Informacji i Poszukiwań Polskiego Czerwonego Krzyża). Opublikowano w niej także materiały źródłowe dokumentujące zbrodnię oraz ekshumacje ofiar przeprowadzane w 1991 i 1995 roku. Dzięki drobiazgowym badaniom udało się odtworzyć losy i przybliżoną datę śmierci tysięcy polskich obywateli, w większości funkcjonariuszy służb mundurowych oraz urzędników państwowych, uwięzionych po agresji ZSRR na Polskę w obozie w Ostaszkowie. W publikacji znalazły się także unikatowe zdjęcia ofiar i ich rodzin⁸³.

Dotychczasowy stan badań nad losami polskich policjantów pod radziecką okupacją starał się podsumować w swej monografii Marek Fałdowski. Omówił losy PP we wrześniu 1939 roku, dokonał charakterystyki warunków życia w obozie ostaszkowskim i proces indoktrynacji przetrzymywanych oraz przybliżył likwidację obozu wraz z losami ocalałych z zagłady. Ale co charakterystyczne, pisząc o zagładzie wszystkich policjantów, wskazał jedynie tych służących w PP, ale przytoczył dane liczbowe obejmujące również policjantów śląskich. Tym samym powtórzył jeden z podstawowych błędów w dotychczasowej historiografii⁸⁴.

⁸² *Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 1–2, oprac. Zuzanna Gajowniczek, Bernadetta Gronek i Bernard Kayzer (Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2006).

⁸³ *Убиты в Калининe, захоронены в Медном, Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940* (t. I – Биограммы военнопленных А–Л, ss. 680; t. II – Биограммы военнопленных М–Я, ss. 648; t. III – Что мы знаем о Медном, ss. 648), Ответственный составитель Александр Гурьянов (Москва: Общество Мемориал, 2019).

⁸⁴ Marek Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszkowie (wrzesień 1939 – maj 1940)* (Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2016).

INTERNOWANIE POLICJANTÓW W KRAJACH OŚCIENNYCH

Kwestia internowania funkcjonariuszy policji w krajach ościennych jest stosunkowo najmniej znana i w związku z tym wymaga intensywnych badań, które powinny wyjść poza dotychczasowe, bardzo ogólnikowe stwierdzenia. Jest to wskazane tym bardziej, że w zasadzie nie mamy obecnie problemów z dostępem do źródeł znajdujących się na terenie Litwy, Łotwy, Rumunii czy Węgier.

Z pewnością w tym miejscu na uwagę zasługują prace Krzysztofa Halickiego, który zajął się problematyką internowania funkcjonariuszy w Rumunii, bazując w głównej mierze na niewykorzystywanych wcześniej materiałach zgromadzonych w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie⁸⁵. Takie podejście jest jak najbardziej pożądane, ponieważ nie tylko weryfikuje wcześniejsze informacje, ale poszerza nasz stan wiedzy. Chciałbym również odnotować moje publikacje związane z tą domeną⁸⁶.

LOSY POLICJANTÓW PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Odrębnego potraktowania wymaga odnajdywanie się policjantów w powojennej rzeczywistości. Jako jeden z pierwszych do tego zagadnienia odniósł się Zenon Jakubowski, który w swej pracy dotyczącej początków Milicji Obywatelskiej poruszył kwestię zatrudniania w jej szeregach funkcjonariuszy byłej PP, choć całkiem możliwe, że szczególnie w kontekście Komendy Wojewódzkiej MO w Katowicach, bezwiednie uwzględnił również członków PWSi⁸⁷. Wątek obecności policjantów w milicji kontynuował, a następnie rozwinął w interesujący sposób Piotr Majer, analizujący ich służbę w szeregach nowej formacji bezpieczeństwa publicznego stojącej na straży nowego ustroju⁸⁸.

⁸⁵ Krzysztof Halicki, „Internowanie funkcjonariuszy Policji Państwowej w Rumunii”, w *Polska i Rumunia – związki historyczne i kulturowe – przeszłość i dzień dzisiejszy. Materiały z sympozjum*, red. Stanislava Iachimovschi, Elżbieta Wieruszewska-Calistru (Suceava: Uniunea Polonezilor din România „Dom Polski”, 2011), 201–216; Halicki, „Wprowadzenie”, 7–17.

⁸⁶ Robert Litwiński, „Zamorski contra Żółtaszek. Z dziejów postaw Polaków na wychodźstwie po 1 września 1939 r.”, w *Archiwistyka oraz problemy historii Polski, Polonii i dyplomacji XX w.*, red. Janusz Łosowski (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011), 531–547; Litwiński, *Kordian Józef Zamorski*, 241–325.

⁸⁷ Zenon Jakubowski, *Milicja Obywatelska 1944–1948* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988), 213–219.

⁸⁸ Piotr Majer, *Milicja Obywatelska 1944–1957. Geneza, organizacja, działalność, miejsce w aparacie władzy* (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2004); Piotr Majer, „«Oczyszczanie» szeregów Milicji Obywatelskiej w latach 1944–1954”, w *Między I a IV Rzeczpospolitą. Z dziejów lustracji na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. Maria Korybut-Marciniak i Piotr Majer (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2009), 119–140; Piotr Majer, „Funkcjonariusze Policji Państwowej i Policji Polskiej w powojennej rzeczywistości – uwagi syntezujące”, *Studia Politologiczne* 51 (2019): 118–138.

W kontekście powojennych losów policjantów ważna jest praca Marcina Kania. Jej istotną wartością jest między innymi wykorzystanie akt zgromadzonych w IPN oraz odwołanie się do konkretnych przykładów osobowych. Żałować jednak należy, że przedwczesna śmierć Autora przekreśliła szanse na kontynuowanie dobrze zapowiadających się prac badawczych⁸⁹. Temat prób odnajdowania się w powojennej rzeczywistości i udziału w postępowaniu rehabilitacyjno-kwalifikacyjnym, które miało tę adaptację przedwojennym policjantom umożliwić, podjąłem w jednym ze swych tekstów⁹⁰.

Pewne interesujące mnie kwestie, głównie o charakterze kazuistycznym, odnajdujemy również w dobrze udokumentowanych publikacjach przygotowanych przez Krzysztofa Halickiego⁹¹, Pawła Skubisza⁹², Łukasza Bojkę⁹³, Tomasza Pączka⁹⁴,

⁸⁹ Autor skoncentrował się na losach policjantów związanych z województwem śląsko-dąbrowskim oraz częściowo kieleckim i krakowskim. Zob. Marcin Kania, „Losy funkcjonariuszy policji II Rzeczypospolitej Polskiej w Polsce Ludowej”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2012): 421–451.

⁹⁰ Robert Litwiński, „Działalność komisji rehabilitacyjno-kwalifikacyjnej dla byłych policjantów w latach 1946–1952”, *Dzieje Najnowsze* 1 (2004): 117–134.

⁹¹ Halicki, „Wprowadzenie”, 34–44.

⁹² Paweł Skubisz, „«Zdrajcy z Targowicy» – rozpracowanie obiektywne prowadzone przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego wobec żołnierzy Oddziału II Sztabu Generalnego/Głównego Wojska Polskiego, Żandarmerii, Korpusu Ochrony Pogranicza oraz funkcjonariuszy Straży Granicznej i Policji Państwowej”, w *Między I a IV Rzeczpospolitą. Z dziejów lustracji na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. Maria Korybut-Marciniak i Piotr Majer (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2009), 101–118; Paweł Skubisz, „Komunistyczny aparat represji wobec Stanisława Michała Graffa – oficera żandarmerii, Policji Państwowej i Oddziału II Dowództwa Jednostek Terytorialnych na Bliskim Wschodzie”, w *Politycznie obcy. Żołnierze Wojska Polskiego w zainteresowaniu komunistycznego aparatu represji i propagandy w latach 1944–1956*, red. Bogusław Polak i Paweł Skubisz (Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, 2016), 83–92.

⁹³ Łukasz Bojko, „Proces Bolesława Kontryma. Sądownictwo Polski Ludowej w latach 1944–1955: zarys problemu”, *Czasopismo Prawno-Historyczne* LXX, z. 2 (2018): 361–382.

⁹⁴ Tomasz Pączek, „Weryfikacja funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej w powiecie słupskim w latach 1945–1949”, w *Między I a IV Rzeczpospolitą. Z dziejów lustracji na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. Maria Korybut-Marciniak i Piotr Majer (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2009), 167–184.

Wojciecha Jałowskiego⁹⁵, Alicję Paczoskę⁹⁶, Daniela Czerwińskiego⁹⁷, Michała Sywulę⁹⁸, Tomasza Domańskiego⁹⁹ oraz Mariusza Krzysztofińskiego¹⁰⁰.

Jak już pisałem wcześniej, losy polskich policjantów po 1 września 1939 roku są zagadnieniem, którego szerokie badanie zapoczątkowano w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia. Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, że pomimo licznych już prac dorobek publikacyjny nadal jest niezadowalający, a przyczyn tego stanu rzeczy można wymienić co najmniej kilka. Po pierwsze, w dalszym ciągu przy określaniu strat posługujemy się jedynie przybliżonymi danymi liczbowymi. Po drugie, badania rozpoczęto bez właściwego metodologicznego zdefiniowania podstawowych pojęć, takich jak: członkowie korpusu policji, ich liczebność oraz przynależność służbowa (PP, PWŚl.). Po trzecie, bardzo często autorzy nie wnoszą do podejmowanych przez siebie tematów wiele nowego, a jedynie powtarzają wcześniejsze ustalenia i nie penetrują dokumentacji źródłowej dostępnej nie tylko za granicą, ale przede wszystkim w kraju. Niemniej jednak kilka nazwisk z pewnością zasługuje na uwagę, a w tej grupie umieściłbym przede wszystkim: Marka Gettera, Adama Hempla, Andrzeja Peplńskiego, Andrzeja Misiuka, Aldonę Podolską, Piotra Majera, Ryszarda Wojtkowskiego, Sebastiana Piątkowskiego, Krzysztofa Halickiego, Marcina Kanię czy Tomasza Domańskiego.

PODSUMOWANIE I PRÓBA OCENY

We wprowadzających do cyklu uwagach postawiłem kilka pytań badawczych, na które wypada spróbować udzielić odpowiedzi. Przede wszystkim poziom historiografii policji, pomimo stosunkowo dużej liczby publikacji, nie jest zadowala-

⁹⁵ Wojciech Jałowski, „Zbrodnia niewyjaśniona. O złożoności losów ludzkich w pierwszych latach powojennych na przykładzie zabójstwa Teodora Jałowskiego, funkcjonariusza Policji Państwowej i Milicji Obywatelskiej w Radomiu”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2010): 309–323.

⁹⁶ Alicja Paczoska, „Tajemnica grobu nr 253. Porucznik Michał Gujda (1912–1950)”, *Studia Wrocławskie* 8 (2005): 425–437.

⁹⁷ Daniel Czerwiński, „Policjanci «granatowi» jako obiekt zainteresowania Urzędu Bezpieczeństwa na przykładzie Gdańska”, w *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański i Edyta Majcher-Ociesa (Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 263–272.

⁹⁸ Michał Sywula, „Przebieg służby byłych policjantów w organach Milicji Obywatelskiej na terenie województwa gdańskiego”, w *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański i Edyta Majcher-Ociesa (Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 273–284; Michał Sywula, *Milicja Obywatelska w województwie gdańskim 1945–1949* (Gdańsk–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020), 131–133.

⁹⁹ Tomasz Domański, „Z dziejów policji „granatowej”. Proces Edwarda Krepskiego”, w *225 lat policji w Polsce. Geneza i ewolucja policji*, red. Piotr Majer i Martyna Seroka (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2017), 219–243.

¹⁰⁰ Mariusz Krzysztofiński, „Z działalności Jana Kruczka ps. «Nurb» (1898–1965), funkcjonariusza przedwojennej Policji Państwowej, szefa Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa i Straży Samorządowej w powiecie rzeszowskim, działacza Stronnictwa Narodowego”, *Res Gestae* 6 (2018): 216–233.

jący. Obok prac bardzo dobrych występują te, które nie powinny nawet ukazać się drukiem, a ich odpowiedniego poziomu nie gwarantują recenzje wydawnicze. Gdy przyjrzymy się sposobowi prowadzenia narracji w poszczególnych pracach, to zauważymy, że autorzy w zdecydowanej większości ograniczają się do opisywania i sprawozdawania faktów, unikając przy tym rzeczowej analizy. Wiele z publikacji odbiega od wymogów naukowych, skupiając swoją uwagę wyłącznie na kreowaniu pożądanego w danym okresie wizerunku organizacji bezpieczeństwa publicznego. Jest to niestety zauważalne nie tylko przed 1989 rokiem, ale również później, gdy negację przedwojennej policji zastąpiła jej nadmierna gloryfikacja czy wręcz mityzacja. W zdecydowanej większości tego rodzaju prac autorami były osoby związane z resortem spraw wewnętrznych. Do pozytywnych wyjątków zaliczyć należy między innymi Andrzeja Peplńskiego, Andrzeja Miśiuka, Bolesława Sprengla czy Piotra Majera. Wyjątki te potwierdzają jednak pewną regułę. Otóż wszyscy wymienieni przeze mnie badacze, pełniący służbę w organizacjach bezpieczeństwa publicznego, czy to Milicji Obywatelskiej, czy też Policji, uzyskiwali stopnie i tytuły naukowe w uniwersyteckim środowisku naukowym i w nim po odejściu ze służby kontynuowali swoją aktywność. Notabene, w zdecydowanej mniejszości w interesującej mnie historiografii są autorzy rekrutujący się z tradycyjnego środowiska akademickiego. Ta obecność w środowisku naukowym okazała się niezmiernie istotna, albowiem Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie, mająca wszak znaczne zasługi dla badań dziejów policji, nie stała się w dłuższej perspektywie wiodącym ośrodkiem w tej materii, o czym wspominałem w części drugiej moich rozważań. Nie doczekaliśmy się również szkół naukowych w tradycyjnym akademickim rozumieniu zajmujących się interesującą mnie problematyką.

Nie bez znaczenia dla jakości poszczególnych prac jest również fakt, że dziś praktycznie nie istnieje rzetelna, bazująca na własnych badaniach – co jest niezmiernie istotne – aktywność recenzencka. Jeżeli pojawiają się recenzje publikacji, to przeważnie mają one formę krótkich omówień, co z wnikliwą opinią naukową nie ma na ogół wiele wspólnego¹⁰¹.

¹⁰¹ Co ciekawe, na zjawisko zanikania ruchu recenzyjnego zwracał uwagę w odniesieniu do znacznie bogatszej przecież historiografii wojskowej Aleksander Smoliński. Zauważał przy tym, że: „dzieje się zaś tak, choć obecnie można by wymienić kilkudziesięciu aktywnych historyków, zarówno «zawodowych», jak też innych, którzy publikują różnego rodzaju prace – od mniej lub bardziej wartościowych monografii do opracowań przyczynkarskich – dotyczące wojskowych dziejów Polski interesującego nas tutaj okresu czasu”. Zob. Aleksander Smoliński, „Stan badań oraz kondycja polskiej historiografii wojskowej dotyczącej dziejów polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939”, *Klio* 49 (2019): 73–74. W odniesieniu do historii policji obecnie mamy do czynienia jedynie z kilkoma historykami zajmującymi się tą tematyką w oparciu o prowadzone kwerendy archiwalne. Słuszną diagnozę w kwestii spadku jakości badań naukowych, w tym procesu recenzowania, postawił kilka lat temu Jacek Wijaczka. Dokonywał, co prawda, podsumowania historiografii epoki nowożytnej, ale jego konkluzje możemy odnieść również do innych okresów. Zob. Jacek Wijaczka, „Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku. Próba oceny”, *Historyka* 47 (2017): 7–75.

Można odnieść wrażenie, że nadal słuszna jest konstatacja, którą poczynił Krzysztof Jasiewicz, gdy stwierdził:

Na krajowym podwórku brak polityki historycznej i niezdrowa konkurencja na polu eksploracji historii dały mocno znać o sobie z początkiem lat 90. Straciliśmy niepowtarzalną szansę ściągnięcia do Polski gigantycznej, wprost niewyobrażalnej ilości kopii archiwaliów posowieckich, o niezwykle wręcz wartości. W okresie kilku lat prezydentury Jelecyna – parę osób, z tych które jeździły wówczas do Rosji, doskonale to pamięta – można było zobaczyć, a czasem skopiować to, co dziś czasami oficjalnie w ogóle tam nie istnieje... U nas wtedy powstała jedynie Wojskowa Komisja Historyczna, składająca się z oficerów liniowych, miłych ludzi, ale bez koniecznego przygotowania historycznego. Stąd też – przeglądając po nich poszczególne zespoły w różnych archiwach – dochodziłem do wniosku, iż to, co oni zamawiali, można było pominąć, a to co uznali za bezwartościowe – bywało bezcenne. Podobnie przebiegała na Wschodzie akcja „dokumentacyjna” resortu spraw wewnętrznych. „Cywile” zrobiliby zapewne więcej, lepiej i taniej. Zabrakło trochę wyobraźni, a w nauce brak konkurencji jest najgorszą opcją¹⁰².

U podstaw takiego stanu rzeczy wskazałbym przede wszystkim brak odpowiedniego przygotowania warsztatowego do zajmowania się interesującą mnie problematyką.

Nadal jedynie symbolicznie są reprezentowane w piśmiennictwie niezmiernie istotne źródła przechowywane w archiwach zagranicznych, bez których trudno mówić o wyczerpujących ustaleniach. Mam na myśli te znajdujące się chociażby w placówkach archiwalnych Białorusi, Litwy, Rosji, Ukrainy, Wielkiej Brytanii, nie wspominając już o Niemczech, Węgrzech czy Rumunii. Mało tego, niestety coraz liczniej pojawiają się autorzy, którzy „po macoszemu” traktują zbiory rodzimych archiwów. Zdecydowanie szerszego wykorzystania wymagają zbiory IPN. A warto zaznaczyć, że problematyka przedwojennej policji była przecież tematem tekstów także z zakresu archiwistyki i źródłoznawstwa¹⁰³. Nagminnie zdarza się, że autorzy nie tylko nie wykorzystują dostępnych archiwaliów, ale

¹⁰² Krzysztof Jasiewicz, „O «polityce historycznej»” – dyskusja (2), http://forum.karta.org.pl/?page_id=252 (dostęp: 5.09.2020).

¹⁰³ Wojciech Zyśko, „Struktura władz policyjnych województwa lubelskiego w latach 1918–1939 i ich pozostałość aktowa w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie”, *Archeion* 46 (1967): 139–153; Edward Długajczyk, „Kancelaria i pozostałość aktowa Policji Województwa Śląskiego (1922–1939)”, *Archeion LXXXVIII* (1990): 23–46; *Inwentarz akt Policji Województwa Śląskiego [1911] 1922–1939*, oprac. Edward Długajczyk (Katowice: Archiwum Państwowe w Katowicach, 2010); Grzegorz Welik, „Akta siedleckiej policji w AP Siedlce jako źródło do dziejów miasta”, *Prace Archiwalno-Konserwatorskie* 10 (1997): 135–173; Tadeusz Radziwonowicz, „O pracy i funkcjonowaniu policji w okresie międzywojennym w świetle akt sądowych”, *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska* 19 (2006): 130–139; Andrzej Suchcitz, „Źródła do historii Policji Państwowej w Instytucie Polskim i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie”, *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska* 19 (2006): 160–165; Piotr Sykut, „Źródła do dziejów polskiej Policji Państwowej i więziennictwa okresu międzywojennego przechowywane we lwowskim archiwum historycznym”, *Dzieje Najnowsze* 4 (2006): 217–220; Kamila Biernat, „Projekty digitalizacyjne archiwaliów Policji Państwowej z lat 1918–1939 w Archiwum Akt Nowych w Warszawie”, *Archiwa-Kancelarie-Zbiory* (2017): 175–184; Robert Litwiński, „Policyjne sprawozdania sytuacyjne

nawet nie dostrzegają wcześniejszych publikacji. Staje się to widoczne nawet w niektórych rozprawach doktorskich.

Oczywiście wykorzystanie źródeł archiwalnych nie jest warunkiem *sine qua non* powstania wartościowej pracy, czego liczne przykłady mamy w polskiej historiografii, ale to zjawisko nie występuje w piśmiennictwie dotyczącym policji. Trudno czasami zrozumieć, dlaczego autor, wiedząc o dostępności źródeł mogących zweryfikować czy rozszerzyć dotychczasowe ustalenia, nie korzysta z nich w odpowiednim stopniu i wydaje pracę o charakterze przyczynkarskim, często wręcz popularyzatorskim. Zastanawiam się, czy na ten problem nie zwracają uwagi recenzenci wydawniczy¹⁰⁴?

Z pewnością na pochwałę zasługują autorzy prowadzący badania w oparciu o szeroką kwerendę źródłową, obejmującą nie tylko piśmiennictwo, ale również – a może przede wszystkim – instytucje odpowiedzialne za gromadzenie archiwaliów i artefaktów, a także zbiory prywatne. I wreszcie – analizujący dokumentację wytwarzaną przez policyjne organizacje. W grupie tej, spośród badaczy zajmujących się *stricto* historią policji, wymienilibym Józefa Ławnika, choć widoczne są w jego pracy konteksty ideologiczne, ale przede wszystkim podkreśliłbym rolę Andrzeja Peplńskiego – prekursora badań nad dziejami policji jeszcze przed 1989 rokiem oraz Andrzeja Misiuka – rozwijającego swą aktywność już po przełomie ustrojowym. Ich śladem podążali kolejni, wśród których na wyróżnienie z pewnością zasługują autorzy monografii, m.in.: Bolesław Sprengel, Krzysztof Halicki, Oleh Razyhrayev, Stanisław Kozdrowski czy Marcin Kania¹⁰⁵. Docenić jednak należy również tych historyków, dla których dzieje organów bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej nie były głównym nurtem zainteresowań, a którzy stworzyli bardzo dobre prace: Jerzy Kochanowski, Edward Długajczyk, Marek Przeniosło, Tadeusz Radziwonowicz, Joanna Gierowska-Kałuża, Wojciech Śleszyński, Piotr Cichoracki, Janusz Mierzwa, Grzegorz Kuprianowicz czy Roman Wysocki.

Niektóre z przytaczanych w moim cyklu książek trudno nawet uznać za monografie. Nie wzbudza we mnie entuzjazmu praktyka pisania o policji na terenie konkretnego województwa ze śladowym wykorzystaniem tamtejszych materiałów archiwalnych. Ale jak miał na to zwrócić uwagę recenzent wydawniczy, skoro sam dziejami służb policyjnych się nie zajmował? Tego rodzaju postępo-

jako źródło do historii II Rzeczypospolitej”, w *Tekst źródła. Krytyka, interpretacja*, red. Barbara Trelińska (Warszawa: DiG, 2005), 459–466.

¹⁰⁴ W przypadku recenzji wydawniczych mamy pewien problem. Otóż recenzentem powinna być po pierwsze osoba, która jest specjalistą z danej problematyki, a po drugie, niezwiązana z autorem relacjami osobistymi i zawodowymi. Po trzecie, istotne jest to, czy na etapie recenzji wydawniczej recenzent zgłosił jakieś uwagi i czy zostały one uwzględnione. Problem rzetelnego recenzowania prac jest stale dostrzegalny w środowisku naukowym. Na ten temat zwracał uwagę m.in. Wijaczka, który zajmując się historiografią epoki wczesnonowożytnej, pisał: „Doszło do, moim zdaniem, chorobliwej sytuacji, że osoby piszące krytyczne recenzje, z negatywnymi konkluzjami, są niechętnie widziane w środowisku. W związku z tym już mało kto ma odwagę je pisać. To powoduje plagę negatywnych recenzji z pozytywnymi konkluzjami”. Zob. Wijaczka, „Historiografia”, 70–71.

¹⁰⁵ Pomijam swoje publikacje ponieważ ich ocenę pozostawiam innym autorom.

wanie nie sprzyja rozwojowi interesującej mnie historiografii. Na przykład znaczny niedosyt pozostawia praca dotycząca policji na Wileńszczyźnie¹⁰⁶. Moja opinia wynika przede wszystkim z faktu, że Autor, bazując głównie na literaturze przedmiotu, marginalnie wykorzystuje źródła archiwalne, o których sam pisze: „w litewskich archiwach państwowych w Wilnie zachowała się doskonale zinventaryzowana, prawie kompletna baza archiwalna XVI Okręgu PP”. Podając podstawę źródłową swojej pracy, wskazuje na pierwszym miejscu kwerendę archiwalną przeprowadzoną w Wilnie, tymczasem materiały z litewskich archiwów przywołuje jedynie symbolicznie¹⁰⁷. W tym kontekście wspomnieć można także opracowania o charakterze przekrojowym, prezentujące dzieje organizacji policyjnych w Polsce na przestrzeni XX wieku. Niekiedy przyjęta w nich koncepcja powoduje, że publikacje te mają charakter syntezujący i zazwyczaj odwołują się do bardzo ograniczonego zasobu źródłowego¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Aleksander Głogowski, *Policja Państwowa i inne instytucje bezpieczeństwa na Wileńszczyźnie w latach 1918–1939* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2015). Co ciekawe, pomimo że Autor jako cezurę początkową przyjął w tytule rok 1918, to we wstępie pisze o roku 1919 (s. 7). Następnie nieprzekonująco uzasadnia rok 1918 (s. 9). Notabene według mnie rok 1918 nie ma w tym przypadku żadnego uzasadnienia, a utwierdza mnie w tym przekonaniu lektura pracy. Słusznie z kolei jako cezurę końcową przyjęto rok 1939. Natomiast już w jej uzasadnieniu wprowadzono pewne zamieszanie bo niepotrzebnie odwołano się do funkcjonowania Rządu RP na Uchodźstwie. Najpierw bowiem Autor pisze, że „przyjmuje się powszechnie, że II Rzeczpospolita istniała do lipca 1945 roku” (s. 7), a następnie stwierdza: „Dość powszechnie badacze przyjmują, że II RP trwała do końca 1944 [...]” (s. 9.) We wstępie znajdujemy również interesującą uwagę, czytamy bowiem m.in.: „Problematyka organizacji instytucji policyjnych na Wileńszczyźnie była dotąd traktowana marginalnie. Pojawiały się artykuły naukowe, jednak nie wydano do tej pory zwartej monografii, takiej choćby jak poświęcone Policji Województwa Śląskiego” (s. 7). Zastanawiam się, o jakich zwartych monografiach dotyczących PWSł. Autor pisze? Chyba nie o dotychczasowych publikacjach mających głównie charakter przyczynkowski lub popularny. Nie będę ukrywał, że niedosyt pozostawia również lektura innych prac tego Autora. Zob. Aleksander Głogowski, *Kobieta Policja Państwowa II RP. W walce z międzynarodowym handlem ludźmi* (Kraków–Warszawa: Sowa, 2014); Aleksander Głogowski, *Konna Policja Państwowa* (Kraków: Sowa, 2014). Wszystkie te publikacje, mimo że opatrzone recenzją wydawniczą, zaliczyłbym jedynie do prac popularizatorskich.

¹⁰⁷ Głogowski, *Policja Państwowa i inne instytucje*, 7–8, 50. Z pewnością mankamentem pracy są również nieprawidłowe proporcje w rozłożeniu merytorycznych treści – za dużo jest wiadomości wprowadzających, niekiedy w ogóle niezwiązanych z problematyką, a za mało obrazu samej wileńskiej policji, jej genezy, specyfiki i znaczenia, o kwestiach organizacyjnych nie wspominając.

¹⁰⁸ Na przykład należy wymienić publikację Roberta Sochy, Arkadiusza Letkiewicza i Przemysława Guły, *Policyjne oddziały i pododdziały zwarte w Polsce. Historia i terażniejszość* (Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2010). Co w tej pracy zastanawia? Może fakt, że głównemu tematowi rozważań poświęcono jedynie 84 strony (rozdziały IV – „Historia sił zwartych policji” i V – „Teraźniejszość sił prewencji”). Z tego interesujący mnie okres dwudziestolecia międzywojennego obejmuje jedynie 9 stron i jest bardzo niekompletny. Wystarczy wspomnieć, że autorzy nie wykorzystali chociażby pracy: *Wytyczne dowodzenia oddziałami policyjnymi* (Warszawa: Komenda Główna Policji, 1936). Dobrze, że we wstępie zaznaczono: „Niniejsza książka nie wyczerpuje w pełni złożonej problematyki policyjnych oddziałów zwartych. Może jednak zarówno stanowić materiał pomocniczy dla badaczy poruszanej problematyki, jak i być wykorzystywana na

W przypadku okoliczności wpływających na jakość prowadzonych badań historycznych wypada zwrócić uwagę na wydawnictwa o charakterze jubileuszowym. Obchodzone bowiem od lat dziewięćdziesiątych XX wieku kolejne rocznice powołania PP stwarzały okazję do nadrabiania zaległości w pracach naukowych. Wypada w związku z tym przyjrzeć się tego rodzaju pracom. Odnajdziemy wśród nich zarówno opracowania o charakterze naukowym, jak i popularyzatorskim. Do pierwszej grupy zaliczyć możemy stojące na wysokim poziomie merytorycznym specjalne numery *Przeglądu Policyjnego*¹⁰⁹, okolicznościowy tom *Zeszytu Naukowego Muzeum Wojska w Białymstoku*¹¹⁰, publikację przygotowaną przez kieleckie środowisko naukowe na dziewięćdziesięciolecie powstania PP¹¹¹. Teksty z interesującej mnie problematyki odnajdujemy również w pracach przygotowanych przez środowisko rzeszowskie¹¹². Na uwagę zasługuje także wydawnictwo pod redakcją Marka Fałdowskiego i Piotra Kardeli¹¹³ oraz numer *Studiów Politologicznych*¹¹⁴.

Niestety żaden z jubileuszy nie zmotywował badaczy do przygotowania wspólnego, przemyślanego konceptualnie projektu badawczego. Mało tego, ko-

różnych etapach procesu szkolenia policji”. I dzięki temu praca się broni. Nie zmienia to faktu, że historia policyjnych oddziałów zwartych policji nadal czeka na swego badacza, choć w pewnym stopniu lukę tę wypełnia praca Michała Chlipały, Krzysztofa Musielaka i Jacka Walaszczyka, *Kompanie rezerwy Policji Państwowej* (Warszawa: Biuro Historii i Tradycji Policji, 2018). Kolejnymi pracami w tej grupie są: Andrzej Pawłowski, *Tradycje etyki zawodowej w służbach policyjnych na ziemiach polskich* (Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2003); *Historia i rola społeczna formacji policyjnych w jubileuszu 85-lecia*, red. Grzegorz Jach (Warszawa: Komenda Główna Policji, 2005); Janusz Mikitin i Adam Momot, *Katowicka policja na przełomie dziejów* (Katowice: [s.n.], 2009).

¹⁰⁹ Pierwszy z nich ukazał się w 75. rocznicę powołania PP. Zob. *Przegląd Policyjny* 4 (1994). Kolejny przygotowano pięć lat później. Zob. *Przegląd Policyjny*, 1–2 (1999).

¹¹⁰ *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska* 19 (2006).

¹¹¹ *Z dziejów policji polskiej w latach 1919–1945*, red. Edyta Majcher-Ociesa (Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2010). W tym zbiorze należy zwrócić uwagę na teksty: Piotra Majera, „Podstawy prawne i organizacja Policji Państwowej w Drugiej Rzeczypospolitej (od 24 lipca 1919 r. do sierpnia 1944 r.)”, 9–31; Andrzeja Misiuka, „Komendanci główni Policji Państwowej w Drugiej Rzeczypospolitej”, 33–69.

¹¹² W pracy przygotowanej na 95-lecie policji, pt.: *95 lat służb policyjnych w Polsce*, red. Elżbieta Ura, Stanisław Pieprzny (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015), wspomnieć należy teksty Włodzimierza Bonusiaka, „Powstanie Policji Państwowej na ziemiach polskich na przełomie 1918 i 1919 roku”, 27–35; Artura Mazurkiewicza, „Przygotowanie Policji Państwowej do wykonywania zadań w stanie bezpośredniego zagrożenia bezpieczeństwa państwa oraz praktyczna realizacja tych zadań w kampanii wrześniowej 1939 r. – próba charakterystyki”, 36–53; Adama Pietrzkiwicza, „Kształtowanie się organów Policji Państwowej na Podkarpaciu do 1939 roku”, 54–64. Przyznam jednak, że lektura tych tekstów razi swą ogólnikowością. Drugą z kolei była praca pt. *100-lecie policji. Organizacja i funkcjonowanie*, red. Elżbieta Ura, Marta Pomykała, Stanisław Pieprzny (Rzeszów: Politechnika Rzeszowska, 2019). 100-lecie ustawy o PP uczczono pracą *W służbie państwu i społeczeństwu. Z dziejów formacji policyjnych na Podkarpaciu (1919–2019)*, red. Mariusz Skiba i Piotr Szopa (Rzeszów–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019).

¹¹³ *Dawniej niż wczoraj – 100 lat polskiej policji*, red. Marek Fałdowski i Piotr Kardela (Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2019).

¹¹⁴ *Studia Politologiczne* 51 (2019).

lejne rocznice nie zostały uhonorowane publikacją, która w znaczący sposób poszerzałaby nasz stan wiedzy. Dominuje bowiem tematyczna przypadkowość. Co prawda prace powstające przy okazji jubileuszy mają pewną wartość, ale nie będę ukrywał, że czasami zdziwienie budzi nawet dobór autorów. W niektórych tekstach jest aż nadto widoczny fakt, że piszący nie zajmują się na co dzień problematyką historii organów policyjnych¹¹⁵, a zdarza się, że związek publikacji z rocznicą jest bardzo luźny¹¹⁶. W przypadku takich inicjatyw odpowiedniej wartości merytorycznej nie weryfikują recenzje wydawnicze, co jest zjawiskiem niepokojącym. W konsekwencji otrzymujemy stosunkowo liczne wydawnictwa reprezentujące zróżnicowany poziom, powstające w wyniku nieskoordynowanych działań podejmowanych między innymi przez Komendę Główną Policji, inne jednostki policyjne, a także IPN. Żałować należy, że nie kontynuowano prac naukowych nad historią policji pod szyldem Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie, tym bardziej, że jest to placówka predestynowana do koordynacji tego rodzaju przedsięwzięć.

Bardzo interesującą inicjatywą jest wydawanie przez Komendę Główną Policji albumów zawierających fotografie ilustrujące dzieje przedwojennej policji. Należy jednak wyrazić żal, że niektóre z tych prac nie spełniają nawet swej popularyzatorskiej roli, bo *de facto* nie trafiają do szerszego kręgu odbiorców. Wielka szkoda, bo stoją na wysokim poziomie edytorskim i z pewnością są wydawane dużym nakładem publicznych środków finansowych. Żałuję jednak, że nie zdecydowano się na poprzedzanie ich naukowymi tekstami wprowadzającymi do problematyki poszczególnych tomów, a niekiedy nie dokonano nawet odpowiedniej weryfikacji informacji¹¹⁷. Rozczarowuje także poziom naukowy

¹¹⁵ Np. zob. *95 lat służb policyjnych*. Rozczarowuje swą lakonicznością i sposobem przygotowania również praca pod red. Janusza Gmitruka, Zbigniewa Judyckiego i Tadeusza Skoczka, *100-lecie polskiej policji. historia i współczesność* (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2019).

¹¹⁶ *Wielkopolska policja 95 lat*, red. Rafał Batkowski (Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Handlu i Usług, 2014).

¹¹⁷ Publikacje były przygotowywane przez Biuro Historii i Tradycji Policji/Gabinet Komendanta Głównego Policji/Wydział Historii Policji i Edukacji Społecznej KGP. Zob. m.in.: *Policja Państwowa w fotografii 1919–1939* (Warszawa: Komenda Główna Policji, 2015) (wyd. II, Warszawa: Komenda Główna Policji, 2016); *Rodzina Policyjna w fotografii 1929–1939* (Warszawa: Komenda Główna Policji, 2018); *Policja Województwa Śląskiego w fotografii 1922–1939* (Warszawa: Komenda Główna Policji, 2017). Pozostaje żałować, że niektóre z prac nadal powielają błędy takie jak niewłaściwe imię i nazwisko ostatniego komendanta głównego PP Kordiana Zamorskiego. Zob. *Policja Państwowa i Policja Województwa Śląskiego w kolorowej fotografii* (Warszawa: Komenda Główna Policji, 2019), 17, 22, 25, 29, 38–39, 42; *State Police and The Silesian Voivodeship Police in colour photography* (Warsaw: Police History and Tradition Bureau of the National Police Headquarters, International Police Cooperation Bureau of the National Police Headquarters, 2019), 17, 22, 25, 29, 38–39, 43. W obu pracach są inne nieprawidłowości. Otóż fotografia na s. 70 (wersja polska) i p. 70 (wersja angielska) przedstawia święto policji w Lublinie w 1921 r., a nie policję przemyską. Błędne są również określenia dystynkcji policyjnych (podano stanowiska służbowe, a nie stopnie). Podobnie zresztą postąpiono w publikacji *100. rocznica powołania Policji Państwowej*, red. Konrad Bucholc, Joanna Grzempa, Paulina

tekstów zamieszczanych w czasopiśmie *Policjanci* wydawanym przez Stowarzyszenie Muzeum Policji.

Historiografia policji po 1989 roku ma jeszcze jedną przypadłość. Otóż znaczna część autorów przy dokonywaniu oceny przedwojennej policji kierowała się nie rzetelną analizą jej działalności do 1939 roku czy koniecznością obiektywizacji zdarzeń, ale swój osąd weryfikowała *in plus* ze względu na tragiczne doświadczenia funkcjonariuszy pod okupacją niemiecką i radziecką, a następnie w Polsce Ludowej. W wyniku twerskiej tragedii 1940 roku wszyscy rozstrzelani tam policjanci zostali uznani nie tylko przez najbliższych (co akurat w tym przypadku jest w pełni zrozumiałe), ale również przez większość historyków policji za elitę przedwojennego państwa polskiego, właściwie wyłącznie dlatego, że zostali zlikwidowani przez NKWD. Sam fakt egzekucji, a nie rzeczywiste dokonania, predestynował więc ich do elity, bez względu na wykształcenie, stopień służbowy, charakter czy sposób postępowania w trakcie służby. Dokonano wręcz heroizacji i mityzacji PP i PWSł., co jest zjawiskiem niebezpiecznym z punktu widzenia profesjonalizacji badań naukowych. Zastanawiające wydaje się to, że taka postawa nie wzbudza większej refleksji środowiska historycznego.

Podsumowując historiografię policji, należy podkreślić, że dotychczasowe publikacje oscylują wobec kilkunastu dających się wyraźnie wyodrębnić zagadnień: 1) zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego; 2) organizacji na szczeblu centralnym, wojewódzkim, powiatowym, miejskim czy gminnym; 3) genezy; 4) szkolnictwa; 5) specyfiki korpusu i jego życia codziennego; 6) prasy; 7) biografistyki; 8) memuarystyki; 9) symboliki, wyposażenia, budownictwa i muzealnictwa; 10) udziału w wojnie polsko-sowieckiej; 11) przygotowań na wypadek wojny; 12) losów policjantów po 1 września 1939 roku.

Pomimo że poruszanych jest coraz więcej problemów, a niektóre z nich są pogłębiane, to nadal nie możemy uznać tego stanu badań za zadowalający. W dalszym ciągu dokładnego naświetlenia i spenetrowania wymagają chociażby takie sfery, jak: 1) biografistyka – w tym względzie możemy mówić jedynie o początkach zaawansowanych badań; 2) kwestie wychowania, socjalizacji i mentalności – zarówno policjantów, jak i pracowników cywilnych; 3) stan morale korpusu; 4) udział w wojnie polsko-sowieckiej; 5) uczestnictwo w zapewnieniu bezpieczeństwa wewnętrznego państwa – poczynając od walki z przestępczością antypaństwową, a na rozpraszaniu demonstracji i likwidacji strajków chłopskich kończąc; 6) relacje policja–społeczeństwo, w tym kreowanie wizerunku policji w tekstach kultury – film, prasa, literatura, poezja, plakat itp.¹¹⁸; 7) udział w ochronie dostojników państwowych; 8) współpraca międzynarodowa; 9) dzieje policji w poszczególnych województwach; 10) służba kobieca; 11) funkcjonowanie policyjnych stowarzyszeń oraz działalność kulturalno-oświatowa; 12) przy-

Iwaniec, Sławomir Katarzyński, Monika Lipiec, Paweł Ostaszewski, Marcin Szymański (Warszawa: Komenda Główna Policji, 2019), 348.

¹¹⁸ W tym przypadku za dobry prognostyk można uznać pracę Marii Ziemki, „Obraz polskiej Policji Państwowej i kryminologii w powieściach Adama Nasielskiego”, w *Pravo i literatura. Szkice drugie*, red. Jarosław Kuisz i Marek Wąsowicz (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar Sp. z o.o., 2017), 144–163.

gotowania do wojny; 13) losy policjantów po 1 września 1939 roku. Dobrym rozwiązaniem stałoby się również stworzenie słownika biograficznego policjantów w wersji *on-line*. Oczywiście byłoby to ogromne przedsięwzięcie, wymagające nie tylko znacznych nakładów i zaangażowanego koordynatora z instytucjonalnym wsparciem, ale przede wszystkim powołania odpowiednio dużego zespołu merytorycznie przygotowanego do badań nad dziejami policji. Takie rozwiązanie z pewnością usystematyzowałoby i uporządkowało dotychczasowe prace.

Puentując historiografię polską po 1989 roku, Andrzej Friszke stwierdził:

Utworzenie Instytutu Pamięci Narodowej i przekazanie do niego akt Urzędu Bezpieczeństwa/Służby Bezpieczeństwa otworzyło potencjalnie wielkie możliwości badawcze. Obok akt KC PZPR historycy otrzymali do analizy ogromną dokumentację skoncentrowaną z jednej strony na procedurze wymuszania przez władzę posłuszeństwa na obywatelach i związanych z tym problemach, z drugiej ukazującą zachowania i postawy społeczne różnych grup, środowisk czy osób [...]. Zarazem jej analityczne wykorzystanie pozostawia wiele do życzenia¹¹⁹.

I choć ten cytat odnosi się do badań dotyczących historii politycznej Polski lat 1945–1989, to sądzę, iż niestety można go również odnieść do interesującej mnie problematyki. W wielu bowiem pracach brakuje właśnie tego analitycznego wykorzystania dostępnych materiałów. Z jednej strony widoczny jest wyraźny wzrost liczby publikacji dotyczących interesującej mnie problematyki, ale z drugiej niestety ich ilość nie przekłada się na jakość.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Komenda Główna Policji Państwowej – dopływy, sygn. 177.
Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. A. 43/12.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Dziennik Ustaw Śląskich 1939, nr 11, poz. 28.
Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 1, *Jeńcy niewypowiedzianej wojny. Sierpień 1939–marzec 1940*, red. Wojciech Materski et al. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 1995.
Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 2, *Zagłada. Marzec–czerwiec 1940*, red. Wojciech Materski et al. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Wydawnictwo Trio, 1998.
Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 3, *Losy ocalałych. Lipiec 1940–marzec 1943*, red. Wojciech Materski et al. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Wydawnictwo Trio, 2001.

¹¹⁹ Andrzej Friszke, „Historiografia polska po 1989 roku”, w *Klio na Wolności. Historiografia dziejów najnowszych po 1989 roku*, red. Marcin Kruszyński, Sławomir Łukasiewicz, Mariusz Mazur, Sławomir Poleszak i Piotr Witek (Lublin: Instytut Pamięci Narodowej, 2016), 76.

- Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941, t. 1, *Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939*, red. Bernadetta Groniek, Galina Knatko, Małgorzata Kupiecka. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1998.
- Zachodnia Białoruś 17 IX 1939–22 VI 1941, t. 2, *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, red. Bernadetta Groniek, Grzegorz Jakubowski. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001.

WSPOMNIENIA

- Bober, Jan, *Za drutami obozów sowieckich. Wspomnienia*. Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2016.
- Krasnodębski, Tadeusz. „O służbie w szeregach Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa – ze wspomnień byłego policjanta PP”, oprac. Piotr Majer. *Przegląd Policyjny* 2 (1997): 107–116.
- Krasnodębski, Tadeusz S. *Policjant konspiratorem. Szesnaście lat na muszce Gestapo i bezpieki*. Międzyzdroje–Kraków: Przedsięwzięcie Galicja, Wydawnictwo Arkadiusz Wingert, 2008.
- Zwoliński, Leon B. *Pamiętnik spod strzechy*. [s.l.]: [s.n.], 2005.

OPRACOWANIA

100. *Rocznica powołania Policji Państwowej*, red. Konrad Bucholc, Joanna Grzempa, Paulina Iwaniec, Sławomir Katarzyński, Monika Lipiec, Paweł Ostaszewski, Marcin Szymański. Warszawa: Komenda Główna Policji, 2019.
- 100-lecie policji. *Organizacja i funkcjonowanie*, red. Elżbieta Ura, Marta Pomykała, Stanisław Pieprzny. Rzeszów: Politechnika Rzeszowska, 2019.
- 100-lecie polskiej policji. *historia i współczesność*, red. red. Gmitruk, Janusz, Zbigniew Judycki, Tadeusz Skoczek. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2019.
- 95 lat służb policyjnych w Polsce, red. Elżbieta Ura, Stanisław Pieprzny. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015.
- Becker, Janusz. „Policja Państwowa garnizonu VI miasta stołecznego Warszawy w obronie stolicy w 1939 roku”. *Niepodległość i Pamięć* 16/2 (2009): 103–114.
- Biernat, Kamila. „Projekty digitalizacyjne archiwaliów Policji Państwowej z lat 1918–1939 w Archiwum Akt Nowych w Warszawie”. *Archiwa-Kancelarie-Zbiory* (2017): 175–184.
- Bojko, Łukasz. „Proces Bolesława Kontryma. Sądownictwo Polski Ludowej w latach 1944–1955: zarys problemu”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* LXX, z. 2 (2018): 361–382.
- Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. Jerzy Ciesielski et al. Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2003.
- Chlipała, Michał, Krzysztof Musielak, Jacek Walaszczyk. *Kompanie rezerwy Policji Państwowej*. Warszawa: Biuro Historii i Tradycji Policji, 2018.
- Chlipała, Michał. „Konspiratorzy w Policji Polskiej i Polskiej Policji Kryminalnej w Krakowie w latach 1939–1945”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 147, 3 (2020): 597–618.
- Czerwiński, Daniel. „Policjanci «granatowi» jako obiekt zainteresowania Urzędu Bezpieczeństwa na przykładzie Gdańska”. W *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański, Edyta Majcher-Ociesa, 263–272. Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Dalecki, Ryszard. „Uwagi i sprostowania gen. bryg. Maksymiliana Milana-Kamskiego do «Dziennika» gen. bryg. Władysława Langnera”. *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 2 (2015): 154–162.

- Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. I–II, red. Barbara Engelking, Jan Grabowski. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018.
- Dawniej niż wczoraj – 100 lat polskiej policji*, red. Marek Fałdowski, Piotr Kardela. Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2019.
- Długajczyk, Edward. „Kancelaria i pozostałość aktowa Policji Województwa Śląskiego (1922–1939)”. *Archeion* LXXXVIII (1990): 23–46.
- Domański, Tomasz. „Policja granatowa w Kielcach i powiecie kieleckim w latach 1939–1945”. W *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański, Edyta Majcher-Ociesa, 120–169. Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Domański, Tomasz. „Polnische Polizei in Kielcach. Zarys problematyki badawczej”. W *100-lecie policji miasta Kielce*, red. Dariusz Palacz, Krzysztof Wątor, Piotr Zalewski, 131–156. Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 2019.
- Domański, Tomasz. „Proces z dekretu sierpniowego policjantów granatowych z Wodzisławia oskarżonych o popełnienie zbrodni na Żydach”. *Polish-Jewish Studies* 1 (2020): 77–105.
- Domański, Tomasz. „Z dziejów policji «granatowej». Proces Edwarda Krepskiego”. W *225 lat policji w Polsce. Geneza i ewolucja policji*, red. Piotr Majer, Martyna Seroka, 219–243. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2017.
- Dworzecki, Jacek. „Policja w Polsce we wrześniu 1939 roku”. *Zeszyt Naukowy* 4 (2010): 75–88.
- Dziergas, Grzegorz. „Policja Państwowa w kampanii wrześniowej 1939 r.”. W *Polska wobec zagrożenia ze strony Trzeciej Rzeszy*, red. Henryk Ćwięk i Zdzisław Cutter, 225–234. Częstochowa: Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, 2012.
- Fałdowska, Maryla. „«Ujawnić i izolować» – losy policjantów obozów juchnowskiego i kozielskiego (lipiec 1940 – czerwiec 1941)”. *Studia Politologiczne* 51 (2019): 87–104.
- Fałdowska, Maryla. „Policjanci z Ostaszkowa – żołnierzami Legionów Polskich”. *Przegląd Policyjny* 2 (2015): 53–76.
- Fałdowska, Maryla. „Postawy i zachowania policjantów w niewoli radzieckiej (Kozielsk „2” lipiec 1940 – czerwiec 1941)”. *Przegląd Policyjny* 3 (2014): 97–117.
- Fałdowski, Marek. *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszku (wrzesień 1939 – maj 1940)*. Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2016.
- Friszke, Andrzej. „Historiografia polska po 1989 roku”. W *Klio na Wolności. Historiografia dziejów najnowszych po 1989 roku*, red. Marcin Kruszyński, Sławomir Łukasiewicz, Mariusz Mazur, Sławomir Poleszak, Piotr Witek, 73–80. Lublin: Instytut Pamięci Narodowej, 2016.
- Funkcjonariusze Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Łodzi. Ofiary zbrodni katyńskiej*, red. Piotr Zawilski, Tomasz Walkiewicz. Łódź: Archiwum Państwowe w Łodzi, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2020.
- Funkcjonariusze Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Łodzi. Ofiary zbrodni katyńskiej*, red. Piotr Zawilski, Tomasz Walkiewicz, Tomasz Szczepański, Jarosław Olbrychowski. Łódź: Fundacja Memoria Condita, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2015.
- Gajowniczek, Zuzanna, Bernadetta Groniek, Bernard Kayzer. *Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 1–2. Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2006.
- Getter, Marek. „Policja granatowa w Warszawie 1939–1944”. W *Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944*, z. 2, red. Krzysztof Dunin-Wąsowicz, Halina Winnicka, Janina Kazimierska, 213–237. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972.

- Getter, Marek. „Policja Polska w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945”. *Przegląd Policyjny* 1/2 (1999): 74–91.
- Getter, Marek. „Przymusiński Franciszek August (Augustyn)”. *Polski Słownik Biograficzny* XXIX (1986): 214–216.
- Głogowski, Aleksander. *Kobieca Policja Państwowa II RP. W walce z międzynarodowym handlem ludźmi*. Kraków–Warszawa: Sowa, 2014.
- Głogowski, Aleksander. *Konna Policja Państwowa*. Kraków: Sowa, 2014.
- Głogowski, Aleksander. *Policja Państwowa i inne instytucje bezpieczeństwa na Wileńszczyźnie w latach 1918–1939*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2015.
- Gmitruk, Janusz. „Policja Polskiego Państwa Podziemnego”. *Przegląd Policyjny* 1/2 (1999): 74–91.
- Gombiński, Stanisław. *Wspomnienia policjanta z warszawskiego getta*, red. Marta Janczewska. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2010.
- Grabowski, Jan, Dariusz Libionka. „Meldunki Obwodu «Praga» Policji Polskiej o zatrzymaniach Żydów w Warszawie w okresie maj–lipiec 1943 r.”. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 10 (2014): 592–621.
- Grabowski, Jan. „Tropiąc Emanuela Ringelbluma. Udział polskiej Kriminalpolizei w «ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej»”. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 10 (2014): 28–56.
- Grabowski, Jan. *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011.
- Grabowski, Jan. *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2020.
- Grabowski, Waldemar. „Polska policja w czasie II wojny światowej. Wybrane problemy”. W *Policja Państwowa w Drugiej Rzeczypospolitej. Wybrane aspekty organizacji i funkcjonowania*, red. Adrian Tyszkiewicz, 167–191. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015.
- Halicki, Krzysztof. „Internowanie funkcjonariuszy Policji Państwowej w Rumunii”. W *Polska i Rumunia – związki historyczne i kulturowe – przeszłość i dzień dzisiejszy. Materiały z sympozjum*, red. Stanislava Iachimovschi, Elżbieta Wieruszewska-Calistru, 201–216. Suceava: Uniunea Polonezilor din România „Dom Polski”, 2011.
- Halicki, Krzysztof. „Policjanci z Okręgu XII PP Pomorskiego – ofiary Miednoje”. W *Katyni. Ofiary z Kujaw i Pomorza w 73. Rocznicę zbrodni katyńskiej*, red. Władysław Kubiak, Zbigniew Karpus, 163–184. Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe, 2013.
- Halicki, Krzysztof. „Wprowadzenie”. W Jan Bober, *Za drutami obozów sowieckich. Wspomnienia*. Łódź: Księża Młyn Dom Wydawniczy, 2016.
- Halicki, Krzysztof. „Z dziejów bydgoskiej policji – losy komisarza Andrzeja Fąferka”. *Przegląd Policyjny* 1 (2008): 131–140.
- Hempel, Adam. *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
- Hempel, Adam. *Policja granatowa w okupacyjnym systemie administracyjnym Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1987.
- Historia i rola społeczna formacji policyjnych w jubileuszu 85-lecia*, red. Grzegorz Jach. Warszawa: Komenda Główna Policji, 2005.
- Inwentarz akt Policji Województwa Śląskiego [1911] 1922–1939*, oprac. Edward Długajczyk. Katowice: Archiwum Państwowe w Katowicach, 2010.
- Jakubowski, Zenon. *Milicja Obywatelska 1944–1948*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.

- Jałowski, Wojciech. „Wierny do końca Polsce. Dzieje jeńców polskich z Ostaszkowa pomordowanych przez NKWD w Twerze wiosną 1940 roku na przykładzie losów Stanisława Jałowskiego, funkcjonariusza Policji Państwowej w Radomiu”. W *Na straży ładu i bezpieczeństwa. Formacje policyjno-milicyjne na ziemiach polskich od średniowiecza po czasy współczesne*, red. Adam Duszyk, Krzysztof Latawiec, 231–240. Radom: Radomskie Towarzystwo Naukowe, 2009.
- Jałowski, Wojciech. „Zbrodnia niewyjaśniona. O złożoności losów ludzkich w pierwszych latach powojennych na przykładzie zabójstwa Teodora Jałowskiego, funkcjonariusza Policji Państwowej i Milicji Obywatelskiej w Radomiu”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2010): 309–323.
- Jarkowska-Natkaniec, Alicja. „Jüdischer Ordnungsdienst in occupied Cracow during the years 1940–1945”. *Scripta Judaica Cracoviensia* 11 (2013): 147–160.
- Jastrzębski, Włodzimierz, Danuta Rumfeld, Krzysztof Sidorkiewicz. *Katyń 1940*. Bydgoszcz: Rodzina Katyńska w Bydgoszczy, 1995.
- Jastrzębski, Włodzimierz, Danuta Rumfeld, Krzysztof Sidorkiewicz. *Katyń 1940. Aneks*. Bydgoszcz: Rodzina Katyńska w Bydgoszczy, 1997.
- Jedynak, Marek. „Tadeusz Ignacy Ryłski «Ostoja», «Tytus» (1904–1983) – funkcjonariusz Policji Państwowej, żołnierz Armii Krajowej, fotograf i działacz społeczny”. W *100-lecie policji miasta Kielce*, red. Dariusz Palacz, Krzysztof Wątopek, Piotr Zalewski, 199–214. Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 2019.
- Jeńcy w Gрязовцу i Суздаль. *Алфавитичный выказ 3640 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości – przetrzymywanych w sowieckich obozach w Gрязовцу i Суздаль*, red. Ewa Rybarska. Warszawa: Ośrodek Karta, 1998.
- Jończyk, Marek. „«Mój adres gorod Ostaszków...». Korespondencja katyńska kieleckich policjantów”. W *100-lecie policji miasta Kielce*, red. Dariusz Palacz, Krzysztof Wątopek, Piotr Zalewski, 157–197. Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 2019.
- Jurgilewicz, Marcin, Andrzej Misiuk. „Policja Państwowa w okresie II Rzeczypospolitej a Policja Polska w okresie II wojny światowej”. *Studia Politologiczne* 51 (2019): 105–117.
- Kania, Leszek. „Kolejny świadek wrześnieowego dramatu na Kresach. Odnaleziony memuar przodownika Sobieralskiego ze Śniatyna”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach*, Seria: *Administracja i Zarządzanie* 112 (2017): 117–139.
- Kania, Marcin. „Losy funkcjonariuszy policji II Rzeczypospolitej Polskiej w Polsce Ludowej”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (2012): 421–451.
- Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. Kiński, Jan et al. Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2000.
- Korkuć, Maciej. „Niemiecka Polnische Polizei. Historyczny i państwowo-prawny kontekst funkcjonowania granatowej policji w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945”. W *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański, Edyta Majcher-Ociesa, 14–85. Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Krzysztofieński, Mariusz. „Z działalności Jana Kruczka ps. „Nurt” (1898–1965), funkcjonariusza przedwojennej Policji Państwowej, szefa Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa i Straży Samorządowej w powiecie rzeszowskim, działacza Stronnictwa Narodowego”. *Res Gestae* 6 (2018): 216–233.
- Libionka, Dariusz. „Zapisy dotyczące Żydów w warszawskich kronikach policyjnych z lat 1942–1944”. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 10 (2014): 558–591.
- Lista Ostaszkowska*. *Studia i materiały*, red. Andrzej Misiuk. Szczepno: Wyższa Szkoła Policji, 1993.

- Litwiński, Robert. „Działalność komisji rehabilitacyjno-kwalifikacyjnej dla byłych policjantów w latach 1946–1952”. *Dzieje Najnowsze* 1 (2004): 117–134.
- Litwiński, Robert. „Funkcjonariusze Policji Państwowej pod radziecką okupacją na północno-wschodnich terenach II Rzeczypospolitej”. W *Polacy – Żydzi – Białorusini – Litwini na północno-wschodnich ziemiach Polski a władza radziecka (1939–1944). W kręgu mitów i stereotypów*, red. Michał Gnatowski, Daniel Boćkowski, 159–175. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005.
- Litwiński, Robert. „Losy rodzin polskich policjantów pod radziecką okupacją (1939–1941)”. W *Historia i Bibliologia*, red. Janusz Faryś, Marek Szczerbiński, 23–35. Gorzów Wielkopolski: Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, 2005.
- Litwiński, Robert. „Policja granatowa w okupacyjnej Warszawie w obronie bezpieczeństwa i porządku publicznego. Od podległości wobec okupanta do współpracy z Polskim Państwem Podziemnym”. W *Porządek publiczny i bezpieczeństwo w okupacyjnej Warszawie*, red. Robert Spalek, 89–121. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2018.
- Litwiński, Robert. „Policja Państwowa w Małopolsce Wschodniej. Organizacja i wpływ na jej losy działań wojennych w 1939 roku”. W *Україна-Польща: уроки Другої світової війни*, red. Иван Купач et al., 43–57. Тернопіль: [brak wydawcy], 2003.
- Litwiński, Robert. „Policja Województwa Śląskiego we wrześniu 1939 r. w świetle raportu inspektora Józefa Żółtaszka”. *Res Historica* 31 (2011): 267–279.
- Litwiński, Robert. „Policyjne losy w czasie II wojny światowej. Starszy posterunkowy Policji Państwowej Paweł Nowak”. *Annales UMCS LX* (2005): 265–278.
- Litwiński, Robert. „Policyjne sprawozdania sytuacyjne jako źródło do historii II Rzeczypospolitej”. W *Tekst źródła. Krytyka, interpretacja*, red. Barbara Trelińska, 459–466. Warszawa: DiG, 2005.
- Litwiński, Robert. „Skutki działań wojennych w 1939 r. dla policji w Małopolsce Wschodniej”, *Dzieje Najnowsze* 2 (2007): 77–95.
- Litwiński, Robert. „Zamorski contra Żółtaszek. Z dziejów postaw Polaków na wychodźstwie po 1 września 1939 r.”. W *Archiwistyka oraz problemy historii Polski, Polonii i dyplomacji XX w.*, red. Janusz Łosowski, 531–547. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011.
- Litwiński, Robert. *Kordian Józef Zamorski „granatowy” generał*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018.
- Losy policjantów polskich po 1 września 1939. Studia i materiały*, red. Piotr Majer, Andrzej Misiuk. Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 1996.
- Lów, Andrea. „Ordnungsdienst im Ghetto Litzmanstadt”. W *Fenomen getta łódzkiego 1940–1944*, red. Paweł Samuś; Wiesław Puś, 155–167. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2006.
- Lubelska lista katyńska*, oprac. Adam Winiarz. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997.
- Majer, Piotr. „«Oczyszczanie» szeregów Milicji Obywatelskiej w latach 1944–1954”. W *Między I a IV Rzeczpospolitą. Z dziejów lustracji na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. Maria Korybut-Marciniak, Piotr Majer, 119–140. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2009.
- Majer, Piotr. „Aparat policyjny Polskiego Państwa Podziemnego – uwagi uzupełniające”. W *225 lat policji w Polsce. Geneza i ewolucja policji*, red. Piotr Majer; Martyna Seroka, 245–261. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2017.
- Majer, Piotr. „Funkcjonariusze Policji Państwowej i Policji Polskiej w powojennej rzeczywistości – uwagi syntezujące”. *Studia Politologiczne* 51 (2019): 118–138.
- Majer, Piotr. „Okupacyjne i powojenne losy polskich policjantów”. *Przegląd Policyjny* 1–2 (1999): 101–120.

- Majer, Piotr. „Policja Polska w Generalnym Gubernatorstwie. Kolaboracja z obowiązku i tego konsekwencje”. W *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. Lidia Michalska-Bracha; Maria Korybut-Marciniak, 301–313. Warszawa: DiG, 2013.
- Majer, Piotr. *Milicja Obywatelska 1944–1957. Geneza, organizacja, działalność, miejsce w aparacie władzy*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2004.
- Marszałec, Janusz. *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1999.
- Martyrologia policjantów województwa poznańskiego II RP*, red. Zenon Smolarek, Andrzej Borowski. Szczytno: Wyższa Szkoła w Policji, 2010.
- Mączyński, Marek. „Polskie formacje policyjne w stolicy Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945”. *Rocznik Krakowski* LIX (1993): 153–159.
- Mikitin, Janusz, Adam Momot. *Katowicka policja na przełomie dziejów*. Katowice: [s.n.], 2009.
- Mikulski, Teofil. *Biogramy jeńców. Kozielsk, Starobielsk, Ostaszków, Ukraina, Zaginieni*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999.
- Misiuk, Andrzej. *Policja Państwowa 1919–1939. Powstanie, organizacja, kierunki działania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1996.
- Młynarczyk, Jacek A. „Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 14 (2009): 103–132.
- Moszczyński, Adam. *Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk zaginieni w Rosji Sowieckiej*. Warszawa: Agencja Omnipress Spółdzielnia Pracy Dziennikarzy, 1989.
- Mój Ojciec*, oprac. Stanisław M. Jankowski. Kraków: Wydawnictwo Zakonu Pijarów, 1994.
- Nasi najbliżsi. Katyń, Charków, Twier*, oprac. Wanda Perczak. Toruń: Rodzina Katyńska w Toruniu, 1995.
- Naznaczeni piętnem Ostaszkowa. Wykazy jeńców obozu ostaszowskiego i ich rodzin*, red. Zuzanna Gajowniczek, Bernadetta Gronek. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2000.
- Ocaleni z niepamięci. Losy polskich jeńców wojennych obozów NKWD w Kozielsku, Ostaszowie i Starobielsku*, oprac. Herman Maria et al. Gdańsk: Wydawnictwo Marpress, 2001.
- Ostaszków, Twier, Miednoje. Zbrodnia przypomniana*, red. Piotr Majer, Andrzej Misiuk. Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2000.
- Paczoska, Alicja. „Tajemnica grobu nr 253. Porucznik Michał Gujda (1912–1950)”. *Studia Wrocławskie* 8 (2005): 425–437.
- Palacz, Dariusz. „Policja Polska granatowa w Opocznie. Zakres oraz sposoby realizacji zadań”. W *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański, Edyta Majcher-Ociesa, 170–207. Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Pawłowski, Andrzej. *Tradycje etyki zawodowej w służbach policyjnych na ziemiach polskich*. Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2003.
- Pawłowski, Jacek, Paweł Zawada. *Martyrologia policjantów Policji Państwowej województwa pomorskiego*. Toruń: Machina Druku, 2020.
- Pączek, Tomasz. „Polnische Kriminalpolizei (Polska Policja Kryminalna) w dystrykcie lubelskim. Zarys historii”. W *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański, Edyta Majcher-Ociesa, 208–236. Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Pączek, Tomasz. „Weryfikacja funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej w powiecie słupskim w latach 1945–1949”. W *Między I a IV Rzeczpospolitą. Z dziejów lustracji na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. Maria Korybut-Marciniak, Piotr Majer, 167–184. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2009.

- Pepłoński, Andrzej, Andrzej Misiuk. „Policja Państwowa we wrześniu 1939 r.”. W *Zbrodnia katyńska. Droga do prawdy*, red. Marek Tarczyński, 38–50. Warszawa: Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej, 1992.
- Person, Katarzyna. *Policjanci. Wizerunek żydowskiej Służby Porządkowej w getcie warszawskim*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, 2018.
- Piątkowski, Sebastian. „Dwie narracje. Tematyka policji granatowej na łamach niemieckiej prasy polskojęzycznej i polskiej prasy konspiracyjnej Generalnego Gubernatorstwa”. W *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański, Edyta Majcher-Ociesa, 237–262. Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Piątkowski, Sebastian. „Między obowiązkiem a kolaboracją. Policja «granatowa» w dystrykcie radomskim w latach 1939–1945”. W *Z dziejów policji polskiej w latach 1919–1945*, red. Edyta Majcher-Ociesa, 163–186. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2010.
- Piątkowski, Sebastian. „Policja Polska tzw. granatowa w Radomiu i powiecie radomskim (1939–1945)”. *Między Wisłą a Pilicą 2* (2001): 107–128.
- Pieńkowski, Tadeusz. „Działania NKWD w Związku Sowieckim po czerwcu 1940 r. wobec polskich żołnierzy internowanych po 17 września 1939 r.”. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej XXXIX* (2004): 263–281.
- Pilarski, Sebastian. „Ocalony z «niehumanitarnej ziemi» – losy inspektora Policji Państwowej Józefa Torwińskiego”. *Dzieje Najnowsze 2* (2015): 45–56.
- Piskunowicz, Henryk. „Policja Państwowa we wrześniu 1939 roku”. *Gazeta Policyjna*, nr specjalny (1991): 12.
- Podolska, Aldona. *Służba Porządkowa w getcie warszawskim w latach 1940–1943*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Historia pro Futuro, 1996.
- Policja Państwowa i Policja Województwa Śląskiego w kolorowej fotografii*, red. Krzysztof Musielak, Grzegorz Grześkowiak, Michał Chlipała. Warszawa: Biuro Historii i Tradycji Policji Komendy Głównej Policji, 2019.
- Policja Państwowa w fotografii 1919–1939*, red. Kornela Oblńska, Jarosław Barski, Lesław Sztangret. Warszawa: Gabinet Komendanta Głównego Policji, Wydział Historii i Edukacji Społecznej, 2015.
- Policja Województwa Śląskiego w fotografii 1922–1939*, red. Krzysztof Musielak, Grzegorz Grześkowiak, Michał Chlipała. Warszawa: Biuro Historii i Tradycji Policji Komendy Głównej Policji, 2017.
- Popławski, Jan. „Szkolenie policji polskiej Generalnego Gubernatorstwa w okresie okupacji niemieckiej w Polsce”. *Przegląd Kryminalistyki 162* (1983): 714–721.
- Przegiętka, Marcin. „Podpułkownik żandarmerii Hans Köllner, jeden z organizatorów Policji Polskiej, tzw. granatowej, w Generalnym Gubernatorstwie”. W *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański, Edyta Majcher-Ociesa, 86–104. Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Przegląd Policyjny 1–2* (1999).
- Przegląd Policyjny 4* (1994).
- Radziwonowicz, Tadeusz. „O pracy i funkcjonowaniu policji w okresie międzywojennym w świetle akt sądowych”. *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska 19* (2006): 130–139.
- Rodzina Policyjna w fotografii 1929–1939*. Warszawa: Komenda Główna Policji, 2018.
- Rozstrzelani w Katyniu. Alfabetyczny spis 4410 jeńców polskich z Kozielska rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940, według źródeł sowieckich, polskich i niemieckich*, red. Maria Skrzyńska-Pławińska. Warszawa: Ośrodek Karta, 1995.
- Rozstrzelani w Twerze. Alfabetyczny spis 6314 jeńców polskich z Ostaszkowa rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940 i pogrzebanych w Miednoje, według źródeł sowieckich i polskich*, red. red. Maria Skrzyńska-Pławińska. Warszawa: Ośrodek Karta, 1997.

- Skiba, Mariusz, Piotr Szopa. *W służbie państwu i społeczeństwu. Z dziejów formacji policyjnych na Podkarpaciu (1919–2019)*. Rzeszów–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Skubisz, Paweł. „«Zdraycy z Targowicy» – rozpracowanie obiektowe prowadzone przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego wobec żołnierzy Oddziału II Sztabu Generalnego/Głównego Wojska Polskiego, Żandarmerii, Korpusu Ochrony Pogranicza oraz funkcjonariuszy Straży Granicznej i Policji Państwowej”. W *Między I a IV Rzeczpospolitą. Z dziejów lustracji na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. Maria Korybut-Marciniak, Piotr Majer, 101–118. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2009.
- Skubisz, Paweł. „Komunistyczny aparat represji wobec Stanisława Michała Graffa – oficera żandarmerii, Policji Państwowej i Oddziału II Dowództwa Jednostek Terytorialnych na Bliskim Wschodzie”. W *Politycznie obcy. Żołnierze Wojska Polskiego w zainteresowaniu komunistycznego aparatu represji i propagandy w latach 1944–1956*, red. Bogusław Polak, Paweł Skubisz, 83–92. Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej, 2016.
- Słowa tęsknoty: Zachowane listy jeńców Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska*, oprac. Ewa Gruner-Żarnoch, Maria D. Wołągiewicz Szczecin: Stowarzyszenie Katyń, 1996.
- Smoliński, Aleksander. „Stan badań oraz kondycja polskiej historiografii wojskowej dotyczącej dziejów polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939”. *Klio* 49 (2019): 73–74.
- Socha, Robert, Arkadiusz Letkiewicz, Przemysław Guła. *Policyjne oddziały i pododdziały zwarte w Polsce. Historia i teraźniejszość*. Szczytno: Wyższa Szkoła Policji, 2010.
- State Police and The Silesian Voivodeship Police in colour photography*, red. Krzysztof Musielak, Grzegorz Grzeskowiak, Michał Chlipała. Warsaw: Police History and Tradition Bureau of the National Police Headquarters, International Police Cooperation Bureau of the National Police Headquarters, 2019.
- Studia Politologiczne* 51 (2019).
- Suchcitz, Andrzej. „Źródła do historii Policji Państwowej w Instytucie Polskim i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie”. *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska* 19 (2006): 160–165.
- Sykut, Piotr. „Źródła do dziejów polskiej Policji Państwowej i więziennictwa okresu międzywojennego przechowywane we lwowskim archiwum historycznym”. *Dzieje Najnowsze* 4 (2006): 217–220.
- Sywula, Michał. „Przebieg służby byłych policjantów w organach Milicji Obywatelskiej na terenie województwa gdańskiego”. W *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. Tomasz Domański, Edyta Majcher-Ociesa, 273–284. Kielce–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Sywula, Michał. *Milicja Obywatelska w województwie gdańskim 1945–1949*. Gdańsk–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020.
- Szopa, Piotr. „Funkcjonariusze Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa z wschodnich powiatów Dystryktu Kraków w służbie Polskiego Państwa Podziemnego. Wybrane przykłady”. W *W służbie państwu i społeczeństwu. Z dziejów formacji policyjnych na Podkarpaciu (1919–2019)*, red. Mariusz Skiba, Piotr Szopa, 85–103. Rzeszów–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019.
- Szymańska-Smolkin, Sylwia. „Fateful Decisions: The Polish Policemen and the Jewish Population of Occupied Poland, 1939–1945”. Praca doktorska, University of Toronto, 2017. A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Department of History University of Toronto.
- Szymańska-Smolkin, Sylwia. „Rola policji granatowej jako pośrednika w utrzymywaniu łączności między gettem a stroną aryjską”. W *Narody i polityka. Studia oferowane profesorowi Jerzemu Tomaszewskiemu*, red. August Grabski, Artur Markowski, 215–226. Warszawa: Instytut Historii Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.

- Tucholski, Jędrzej. „Dzieje zbrodni”. *Gazeta Policyjna*, nr specjalny (1991): 6–8.
- Tucholski, Jędrzej. „Transporty śmierci z Ostaszkowa do Kalinina”. *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1–2 (1994): 290–295.
- Tucholski, Jędrzej. *Mord w Katyniu. Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk. Lista ofiar*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1991.
- Ukraiński ślad Katynia*, oprac. Zuzanna Gajowniczek. Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, 1995.
- Weiss, Aharon. „The Relations between the Judenrat and the Jewish Police”. W *Patterns of Jewish leadership in Nazi Europe, 1933–1945: Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 4–7, 1977*, 201–218. Jerusalem: Yad Vashem, 1979.
- Welik, Grzegorz. „Akta siedleckiej policji w AP Siedlce jako źródło do dziejów miasta”. *Prace Archiwalno-Konserwatorskie* 10 (1997): 135–173.
- Wiatr, Ewa. „«Zdawanie Żydów» – udział policjantów granatowych w wysiedlaniu Żydów na przykładzie powiatu radomszczańskiego”. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 10 (2014): 495–510.
- Wielkopolska policja 95 lat*, red. Rafał Batkowski. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Handlu i Usług, 2014.
- Wijaczka, Jacek. „Historiografia polska epoki wczesnonowożytnej po 1989 roku. Próba oceny”. *Historyka* 47 (2017): 7–75.
- Wojskowy Przegląd Historyczny* 1 (1992).
- Wojskowy Przegląd Historyczny* 2–4 (1991).
- Wojtkowski, Ryszard. „Listy proskrypcyjne funkcjonariuszy Policji Państwowej sporządzone przez NKWD”. *Zeszyty Katyńskie* 6 (1996): 201–299.
- Wołagiewicz, Ryszard. *Katyni w albumach rodzinnych. Suplement*. Szczecin: Stowarzyszenie Katyni w Szczecinie, 1993.
- Wołagiewicz, Ryszard. *Katyni w albumach rodzinnych*. Szczecin: Stowarzyszenie Katyni w Szczecinie, 1991.
- „Wspomnienia białostockiego policjanta z pobytu w więzieniach i łagrach sowieckich 1939–1941”, oprac. Marek Gajewski. *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska* 18 (2005): 155–179.
- Wytyczne dowodzenia oddziałami policyjnymi*. Warszawa: Komenda Główna Policji, 1936.
- Zawilski, Piotr. „Straty osobowe Policji Państwowej województwa łódzkiego poniesione podczas II wojny światowej na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej i na obszarze ZSRR”. *Rocznik Łódzki* 42 (1995): 209–238.
- Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska* 19 (2006).
- Ziemka, Maria. „Obraz polskiej Policji Państwowej i kryminologii w powieściach Adama Nasielskiego”. W *Prawo i literatura. Szkice drugie*, red. Jarosław Kuisz, Marek Wąsowicz, 144–163. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar Sp. z o.o., 2017.
- Zysko, Wojciech. „Struktura władz policyjnych województwa lubelskiego w latach 1918–1939 i ich pozostałość aktowa w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie”. *Archeion* 46 (1967): 139–153.
- Гайдай, Олег, Богдан Хаварівський, Володимир Ханас. *Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр.* Тернопіль: Державний архів Тернопільської області, 2002.
- Убиты в Калинин, захоронены в Медном, Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940, т. I – Биограммы военнопленных А–Л, т. II – Биограммы военнопленных М–Я, т. III – Что мы знаем о Медном*, Ответственный составитель Александр Гурьянов. Москва: Общество Мемориал, 2019.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Grabowski, Jan. *The Polish Police Collaboration in the Holocaust*. 2016. https://www.ushmm.org/m/pdfs/20170502-Grabowski_OP.pdf (dostęp: 10.01.2021).
- Replewicz, Maciej. „Prof. J. Kochanowski: Jednoznaczna ocena tzw. granatowej policji jest niemożliwa”. *dzieje.pl*. 18.12.2014. <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-j-kochanowski-jednoznaczna-ocena-tzw-granatowej-policji-jest-niemozliwa> (dostęp: 14.03.2021).
- Jasiewicz, Krzysztof. „O «*polityce historycznej*»” – dyskusja (2). http://forum.karta.org.pl/?page_id=252 (dostęp 5 IX 2020 r.).

(tekst ukończono w czerwcu 2022 roku)